

Оксана КУЗЬМЕНКО
**Перша світова війна
в українській фольклорній традиції**

На початку нового тисячоліття, що ознаменувало складний час формування правової української держави, особливого значення набуває поглиблене вивчення народної культури, яка у ХХ столітті продемонструвала вияви національної єдності, стійкості та пам'яті. У світовій історії цей період назавжди пов'язуватимуть із найбільш потужними суспільно-історичними зрушеннями, демографічними катастрофами, масштабними людськими смертями та стражданнями. Тому фольклористичні пошуки та дослідження творів, які є одним із способів відображення у колективній свідомості драм Першої світової війни, національно-визвольних змагань 1918–1919 рр., екзистенційних катаклізмів Голодомору 1932–1933 рр. та Другої світової війни, від 1990-х років стали, вочевидь, актуальними і на сьогодні вже мають вагомий здобутки. Зауважимо, що впродовж останніх двох десятиліть українські народознавці цілеспрямовано збирають першоджерельний матеріал та вивчають надбання усної словесності, яка є своєрідним художнім літописом знакових історичних подій ХХ століття, що відновило на політичній мапі Європи Україну і її народ, показавши їх крізь призму драматичних досвідів двох тотальних війн. Першою з цієї обширної теми стала новаторська монографія Романа Кирчева «Двадцять століття в українському фольклорі» (Львів, 2010), у якій автор обґрунтовано сформулював завдання нагальної потреби об'єктивного змалювання цілісної картини української усної словесності, що виникла у передреволюційний час та страхітливую добу сталінського та гітлерівсько-нацистського тоталітаризмів, які поставили на кін питання національного «захисту і утвердження свого буття»¹. Засадничою вважаємо думку Кирчева про те, що всі екзистенційні виклики, події і переживання страшної доби глибоко проникли в найширші верстви українського суспільства, позначилися в його свідомості і діях, а отже, повинні були відповідно відгукнутися і в народній творчості. У контексті цього концептуального твердження продуктивним вважаємо філософський аспект висвітлення проблеми відображення у фольклорі боротьби особи й колективу за своє існування, коли «вміння виживати ставало мистецтвом» (Ярослав Грицак). Тому *метою* нашої студії вважаємо критичну оцінку джерел і праць, які дають наукову інтерпретацію фольклорного матеріалу першої половини ХХ ст., а також комплексний огляд жанрового, ідейно-тематичного спектра фольклорних новотворів

¹ Кирчів Роман, *Двадцять століття в українському фольклорі* (Львів, 2010), 15.

про Першу світову війну в контексті структурно-семантичного, концептуального їх аналізу. Виходимо з того, що процес складної творчої роботи суб'єкта фольклорного простору пов'язаний із формуванням опорних понять (концептів, «констант», «поетичних домінант»), з допомогою яких вербалізується не тільки інформативна складова колективних знань українців про першу тотальну війну, яка має різні означення («австрійська» переважно для респондентів із західноукраїнських теренів, «міколаївська вуйна»², «германська» – відповідно для північно-західних та центрально-східних регіонів України), але й те, що менш досліджене в українській фольклористиці, а саме психологічний портрет війни у мітопоетичній картині світу українців³.

Актуальним завданням сучасної фольклористики, у руслі якої створена наша студія, є «визначення меж пізнання законів побудови фольклорної реальності»⁴, які залежать від методологічної парадигми дослідника. У нашій статті на основі сучасних праць теоретико-фольклористичного дискурсу (Т. Агапкіної, О. Бріциної, В. Буряка, В. Гацака, Я. Гарасима, О. Гінди, С. Грици, А. Дандес, О. Івановської, А. Каргін, О. Лабашук, О. Микитенко, С. Неклюдова, Б. Путилова, Д. Сімонідес та ін.) ми обираємо синтетичний підхід із широким розумінням предметного поля фольклорних явищ. Тому об'єктом аналізу є твори класичних жанрів (історичні пісні, балади, пісні-хроніки, легенди з етіологічними мотивами, політичні анекдоти) і тексти перехідного типу з ознаками індивідуально-фольклорної інтерференції (усні оповідання у формі меморатів та фабулатів, самодіяльні віршовані листи, авторські воєнні пісні, що фольклоризувалися, сучасні усні перекази з історії села та ін.). Водночас ми виходимо із концепції *фольклорного тексту* як наративного феномену, що має такі ключові характеристики, як *колективність* (на основі конвенційності) та *суб'єктивність* на основі наративної тенденції носія традиції, який, передаючи минулий досвід, свідомо чи несвідомо вибирає конотативні елементи задля розстановки смислових акцентів⁵.

*Наявне і втрачене, або що головне
з джерел та історіографії*

Фольклор про Першу світову війну (1914–1918) став помітною складовою у тематичній парадигмі національної усної словесности перших десятиліть ХХ ст. Він є важливим свідченням художнього відображення трудної істо-

² *Волинські та поліські села в народних переказах : збірник народних топонімічних переказів Західної Волині та Західного Полісся*, упоряд. Н. Шкляєва (Луцьк, 2014), 64.

³ У білоруській фольклористиці є цікаві праці подібного спрямування, див.: Лобач У., «Феномен вайны ў міфапаэтычнай карціне свету беларусаў», в: *Беларускі фальклор: Матэрыялы і даследаванні: зборнік навуковых прац*; пад рэд.: А. М. Антропаў [і інш.]. (Мінск : Беларуская навука, 2014), вып. 1, 58–90.

⁴ Івановська Олена, *Український фольклор: семантика і прагматика традиційних смислів* (Київ, 2012), 11.

⁵ Там само, 285–286.

рії епохи боротьби народів. У центрі сцени воєнного театру східного фронту, де головну роль відігравали дві потужні імперські сили – Австро-Угорщина та Росія, – стояла Україна, яка «з її багатими людськими і природними ресурсами була одним з найбільш головних вирашних призів для кожного з них»⁶.

За радянських часів згаданий фольклорний матеріал був представлений тенденційно й неповно. Тексти, які були опубліковані в регіональних збірниках⁷ чи в окремих томах академічної серії «Народна творчість» («Історичні пісні» (1961), «Пісні-хроніки» (1972), «Народні оповідання» (1986) та ін.)⁸, є лише децицею з того, що заховано в архівах. Очевидно, що друковані варіанти, які мали відображати автентичні тексти записів воєнного часу чи пізніше (1940–1960 рр.), ретельно відібрані та відредаговані⁹. Але навіть така добірка дозволяє сформувати певне уявлення про «імперіалістичну» війну, яка знайшла відгук у народній творчості багатьох слов'янських народів¹⁰. Упродовж останніх років з'явилося кілька студій, у яких подані неопубліковані раніше унікальні фольклорні записи, що стосуються теми Першої світової війни¹¹. Однак лівова частка першоджерельних матеріалів усе ще залишається в рукописах, певна частина цієї культурної пам'яті втрачена назавжди, оскільки не була вчасно зафіксована. Цей момент, очевидно, стосується того, що мала на

⁶ Грицак Ярослав, *Нарис з історії України: формування української модерної нації*. [Електронний ресурс] : http://pdf.rulit.me/Narisi_Istoriyi_Ukrayini_Formuvannya_modernoyi_ukrayinskoyi_natsiyi_XIX-XX_stolittya_RuLit_Net_161010.pdf

⁷ *Народні балади Закарпаття*, упоряд. П. Лінтур (Ужгород, 1959), 119–121, 128–129; *3 гір Карпатських*, упоряд. С. Мишанич (Ужгород, 1981), 95–104.

⁸ *Історичні пісні*, упоряд. І. Березовський, М. Родіна, В. Хоменко (Київ, 1961), 809–828; *Співанки-хроніки. Новини*, упоряд. О. Дей, С. Грица (Київ, 1972), 515–517; *Народні оповідання*, упоряд., вступ. ст. та прим. С. В. Мишанич (Київ, 1986), 192–193, 143, 204–205.

⁹ У збірнику «Історичні пісні» (1961) більшість із 18 текстів підрозділу «Світова імперіалістична війна 1914–1918 років» записана на Закарпатті; у збірнику «Великий Жовтень і громадянська війна в народній творчості України», за ред. М. Рильського (Київ, 1957) у передмові сказано, що «далеко не все ще зібрано і записано з того, що створено в період революції і в перші роки Радянської влади».

¹⁰ Zbigniew Kloch, “Pieśni i piosenki. O wojennym folklorze”, w *Poezja pierwszej wojny: tradycja i konwencje*. (Wrocław, 1986), 88–137; Дубровская Е. Ю., «Во солдатухи военные, во матросухи победные...» (Первая мировая война в фольклорных источниках из научного архива Карельского НЦ РАН)», *Живая старина* (2014): № 4, 17–21; Строганов М. В., «Жестокіе романсы Первой мировой войны», *Живая старина*, № 4 (2014): 21–24; Алпатов С. В., Белова О. В. Ипполитова А. Б., «Традиционные мотивы народных рассказов о Первой мировой войне», *Живая старина*, № 4 (2014): 29–32; «Деревенские частушки о Первой мировой войне из коллекции Д. К. Зеленина», предислов., публ. и примеч. Н. Г. Комелиной, *Живая старина*, № 4 (2014): 32–33.

¹¹ Сокіл Ганна, «Богдан Заклинський: спроба фольклористичного портрета», в: *Semper tiro*: Науковий зб. на пошану д. філол. н., проф., акад. АН ВШ В. Качкана (Івано-Франківськ, 2010), 231–236; Зілінський Орест, *Українські народні балади Східної Словаччини*, ред. Г. Скрипник (НАН України, МАУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2013), 197–225; *Народні балади Закарпаття у записках Петра Лінтура*, упоряд. вступ. ст. І. Сенька. (Ужгород, 2013), 145–147; Кузьменко Оксана, «Стрілецька тема в народній прозі про Першу світову війну», в: *3 історії західноукраїнських земель*, наук. ред. і упоряд. І. Орлевич (Львів, 2015), Вип. 10–11, 273–277.

увазі Аляйда Ассман, пишучи про кризу «пам'яті досвіду», за якої в процесі зміни поколінь поступово вмирають живі свідки катастроф ХХ ст.¹²

Фольклорні тексти про Першу світову війну можна віднайти у родинних колекціях, більше – у фондах державних архівів України (Києва¹³, Львова¹⁴) та зарубіжжя¹⁵. Загалом питання висвітлення колективного погляду на світову війну, яка була важким випробуванням для багатьох народів Європи початку ХХ ст., зокрема українського, залишається надалі актуальним. Зауважимо, що перші кроки щодо систематизації та об'єктивного аналізу цієї фольклорної новотворчості, які продовжують наші дослідження¹⁶, та дотичні студії інших учених-філологів¹⁷ були зроблені у згадуваній монографії Кирчева¹⁸.

Уперше питання про потребу фіксації українських новотворів з часу Першої світової війни порушив відомий етнограф і фольклорист Володимир Гнатюк, який був переконаний у тому, що усна словесність є важливим інформативним джерелом, адже «жаден учений не зможе про се звідки інде довідатися, а знати народню думку про якийсь суспільний прояв у часах загального демократизму...»¹⁹. Це висновок зі статті «Війна і народня поезія» (1916), у котрій учений накреслив орієнтири у дослідженні нових українських воєнних пісень та оповідань, що виникли під впливом значних суспільних потрясінь,

¹² Ассман Аляйда, *Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті*, пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін (Київ: Ніка-Центр, 2012), 23.

¹³ Науковий архівний фонд рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. Максима Рильського НАН України (ІМФЕ). Фонди. 1; 28–3; 28–6; 29–3 та ін.

¹⁴ Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка (ВР ЛНБ). Ф. 48, од. зб. 100-а, П. 16, 1 арк. (Папери з часів Першої світової війни з архіву Заклинського Богдана Романовича. Пісня «По всей России-матушке»); Архів Інституту народознавства НАН України (Архів ІН НАН України). Ф. 1, оп. 2, од. зб. 613, арк. 1–201 (Кузьменко О. *Народна проза про січових стрільців*: науковий збірник).

¹⁵ Archiwum Biblioteki Narodowej w Warszawie (ABNW). F. Archiwum im. T. Szewczenki. 1459. XVI.14 (Преса і пропаганда) 18/28, арк. 1–7 (Оповідання Івана Андрія Гладилевича, родом зі Самбора).

¹⁶ Кузьменко Оксана, «Психологія поведінки українців в народних оповіданнях про Першу світову війну (за польовими матеріалами з архіву В. Гнатюка)», *Studia methodologica* Вип. 25 (2008): 233–236; Кузьменко Оксана, «Епізод як структурна домінанта фольклорних наративів про Першу світову війну», *Народознавчі зошити*, № 2 (2012): 286–293; Kuzmenko Oksana, “Poetics of Dramatic Existence in the Folk Prose about World War I: Local Folklore or/and Mechanism of Collective Structuring of Experience”, *Studia Metodologica*, Issue 41 (2015): 85–92.

¹⁷ Хобзей Наталія, «У просторах воєнного часу. Про Першу світову війну в записках для «Атласу української мови», в: *Українська мова в Галичині: історичний вимір*, ред. Я. Ісаєвич, М. Мозер, Н. Хобзей (Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011, Серія «Історія мови»), 267–310; Голик Роман. «Сльози й кості: Перша світова війна у текстах та уявленнях галицьких селян», *Народознавчі зошити*, № 3 (2014): 494–501; Василькевич Галина. «Мілітарна лірика в рукописній збірці Йосипа Застирця: психологізм зображення», *Міфологія і фольклор*, № 1–2 (2015): 35.

¹⁸ Кирчів, *Двадцять століття в українському фольклорі*, 74–122.

¹⁹ Гнатюк Володимир, «Війна і народня поезія», в: *Календарик для українських січових стрільців і жовнірів-українців на 1917 р.* (Відень, 1916), 84.

які відбувалися не тільки на теренах Галичини, але й усю Центрально-Східною Європою. Він уважав, що основним завданням для записувачів є з'ясувати народний погляд на світову війну, ставлення до неї, її характеристику. Це певною мірою було суголосно тогочасній європейській тенденції науково-популярних публікацій фольклору про війну (як-от збірник «Народ на війні» (Київ, 1917) Софії Федорченко²⁰ чи монографія «Війна в народних забобонах та віруваннях» Ернста Моріца Кронфельда (Мюнхен, 1915)²¹). Відомий історик В. Данилевич певний час по тому писав, що твори усної народної словесности є «надзвичайно важливим джерелом для вивчення» культурної історії війни²².

Гнатюк як досвідчений фольклорист-практик у згаданій статті подав квестіонар, де значну частку становили питання екзистенційно-психологічного спрямування: про враження, відчуття, терпіння і переживання співаків та оповідачів. У цій праці, крім пісенних новотворів, серед яких є унікальні перші публікації *стрілецьких пісень*, Гнатюк помістив прозу. Прозові твори, що мають безсумнівний фольклорний стрижень, учений атрибутував як «фантастичні оповідання». Серед них дві *легенди* із казковими сюжетними колізіями (про однооких велетнів, яких разом перемагали «наші» і «москалі»; про «невмирущого генерала» російської армії Келлера (що продукує давню мітологему умирання / воскресіння героя), *есхатологічна легенда* про кінець світу («Цар Біловус») та *анекдот* про розумного цісаря («Наш цар і московський цар»).

У Наукових архівних фондах рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України зберігається чимало цінних польових матеріалів часів війни²³. Здебільшого це листи із рукописами віршів, текстів пісень та оповідань, що надходили до Гнатюка, тогочасного секретаря Етнографічної комісії НТШ. Саме він мав на меті надрукувати ці твори після війни в окремому збірнику, щоб «хоронити від забуття і загибелі»²⁴.

Масив українських уснопоетичних творів, які фіксували очевидці та учасники воєнних подій, витворює розлогий поетичний літопис Світової війни, яка не тільки суттєво змінила мапу світу, але й породила небачені до цього вияви людських страждань та випробувань, розбудила тотальне насильство. Аналіз

²⁰ Федорченко С., *Народ на війні* (Москва, 1990).

²¹ Kronfeld Ernst Moritz, *Der Krieg im Aberglauben und Volksglauben* (München, [1915]).

²² Данилевич В., Рец. на кн.: R. Weule, E. Bethe, B. Schmeidler, A. Doren, P. Herre. Kulturgeschichte des Krieges. Verlag und Druck von B.G. Teubner in Leipzig und Berlin. 1916 (з серії «Aus Natur und Geistwelt»), в: *Записки Історико-філологічного відділу Української академії наук*, гол. ред. акад. Д. Багалій. Кн. 1 (Київ, 1919), 121.

²³ ІМФЕ, ф. 28–3, од. зб. 222, арк. 1–46 («Іде жовняр дорогою...» Коломийки, пісні (без мелодій), вірші : побутові, ліричні, про Першу світову війну; [зап. різних осіб, зап. власних віршів Д. Буркова в с. Н. Рожанка Славського району Дрогобицької області. 1912–1917 рр.]); ІМФЕ, ф. 28–6, од. зб. 569, арк. 1–7 (Гумор, забобони, матеріали з часів Першої світової війни 1887–1923).

²⁴ [Б.а.], «Вояцькі пісні», *Календарик для січових стрільців і жовнірів-українців* (Відень, 1918), 100.

збережених рукописів засвідчує яскравий спалах індивідуальної поетичної творчості впродовж 1915–1917 років серед різних груп населення: і цивільних, і військових. Найбільше вражень датовані 1915 роком, коли «опустіли наші села, голод і пошести впали на заляканий люд, помандрували наші інтелігенти і щирі робітники на Сибір, замкнуто народові уста, відібрано йому Бога, а тепер ще запалахкотіла ціла країна, а люд мов отару німоти гонить московсько-монгольське насильство в далеку дорогу на примусове заслання, щоби заселити ним пустарі в Сибіру»²⁵.

Голосом часу стали самодіяльні пісенні твори з виразними ознаками фольклорності. У них відобразилися модуси мислення представників різних середовищ: прості селяни (як Дмитро Жикаляк із Краснолі Косівського пов., який склав пісню «Кує, кує зозулечка, сідає на лілію»²⁶); фронтовики²⁷; поранені, які перебували на лікуванні у шпиталях (наприклад, «Піснь воєнна до Пречистої Діви Марії» Павла Ірони, інваліда з австрійського шпиталю²⁸), патріотично налаштовані освічені громадяни (Іван Крисяк²⁹, професор Іван Пулюй³⁰, Юлія Веселовська³¹).

Найбільше серед записів, позначених як «думка воєнна» або «воєнна пісня», ліро-епічних творів із гостро драматичними сюжетами, що за стилем близькі до історичної балади. Деякі з рукописних текстів мають заголовки, що відображають хронологію війни («По битві», «На війні!», «Пісня жовніра в битві на Угорщині», «Пісня воєнна 1914–1915»). Зміст їх стосується переважно фронтових перипетій, у яких відображені ключові моменти біографії учасників Великої війни, зокрема йдеться про етапи воєнного буття і набутий фронтовий досвід під час мобілізації-«асентирунку» («Як мав єм літ вісімнадцять», «Задзвонили в селі дзвони у суботу вночі», «Ой в неділю дуже рано, сонце ся змінило», «Послухайте, мої мамо, і любії сестри»). Оригінальність нових мотивів та традиційність форм аналізованих творів, їх високий етико-естетичний реєстр ґрунтується на поетизації глибокої чуттєвості й психологічних порухах авторів, вихідців переважно з селянського середовища. Вони виховувалися на зразках українського фольклору, в основі якого етико-естетичні виміри українського світогляду, для якого головним є принцип реалі-

²⁵ Карманський П., «Перепоновила міра», *Вістник Союзу визволення України* (Відень, 1915), Ч. 27–28 (6 вересня), 3.

²⁶ ІМФЕ, ф. 28–3, од. зб. 237, арк. 6–7 (Вірші, пісні (б\м), розповіді з часів Першої світової війни. Власна творчість та записи в Зах. обл. України. 1914–1920).

²⁷ ІМФЕ, ф. 28–3, од. зб. 234, 12 арк. (Індивідуальна творчість про Першу світову війну. Автор – учасник війни Ів. Шаравара. 1914–1915).

²⁸ ІМФЕ, ф. 28–3, од. зб. 236, арк. 24 (Вірші, пісні (б\м), казка. Власна творчість та окремі записи народ. творчості із часів Першої світової війни. 1914–1917).

²⁹ ІМФЕ, ф. 28–3, од. зб. 235, арк. 9–11 (Вірші й інші матеріали про Першу світову війну. Індивідуальна творчість Ів. Крисяк. 1914–1915 рр. «Найшов ся орел з лисом...»).

³⁰ П. Іван. «Боева пісня», *Українське слово* (1915), Ч. 11 (23 липня): 2.

³¹ ІМФЕ, ф. 28–3, од. зб. 266, арк. 24–26 («Два роки, як пішов муж з дому»... Вірші, пісні (б\м про Першу світову війну. 1914–1917. Індивідуальна творчість. Автор Юлія Веселовська; с. Діброва Перемишлянський р-н Львів. обл.).

стичного ставлення до оточення з подальшою психологізацією результатів пізнавального процесу³².

Ідейно-мотивний арсенал новотворів часу Першої світової війни дозволяє простежити складний і масштабний процес переродження цивільної людини, хлібороба-господарника у цілком залежну людину, рекрута-жовніра. Пісні про перебування новобранця на позиції в полі («Що zobачиш на війні», «Гори, гори височезні», «Ой сів же я на дикунку тай думку думаю», «Чому я так уродився»³³) стали образною формою виразу незнаного досі досвіду, часто набутого на полі чужоземних держав («чужа сторона»). Водночас вони є виявом творчої психічної енергії, закріпленої у свідомості як стан переходу, насильного відлучення від роду та набування нових соціальних ролей (військового, полоненого тощо), що посилювалося тотальністю військових подій, яка «розчинила особистість у колективній психології натовпу»³⁴.

Знаковим явищем для фольклоротворчої атмосфери Першої світової війни стала потужна *індивідуальна авторська та анонімна поетична творчість*, у якій відобразилося співвідношення колективного й індивідуального у семантизації катастрофічної дійсності. Продуктивний фольклоризм як фундаментальна основа багатьох зразків був характерним не тільки для творчості українців-галичан, які воювали у формаціях австрійської армії чи в легіоні УСС³⁵, але й українців-наддніпрянців, які опинилися в австрійському полоні. Відомі вірші О. Кобця (О. Варавва), М. Капельгородського, С. Миколаєнка, Г. Гонка, П. Соха та інших стали важливими документами «переживань і настроїв полонених на шляху до національної свідомості й самоозначення»³⁶. Такі матеріали друкували упродовж 1915–1917 рр. львівські газети, зокрема «Свобода»³⁷, «Українське слово» у спеціально відведених місцях під заголовками «Народня муза»³⁸, «Нарід творить»³⁹. Оригінальні рубрики «З поезій по-

³² Гарасим Ярослав, *Національна самобутність естетики українського пісенного фольклору* (Львів, 2010) 344.

³³ ІМФЕ, ф. 28–3, од. зб. 267, арк. 1–17 («Як противник добувався до самого Львова»... Поетичні твори про Першу світову війну. 1916–1917. Індивідуальна творчість. Зібрано Петром Любачівським з Озірної, Зборівський повіт, в різних місцевостях під час війни).

³⁴ Ресент О. П., Перша світова війна і Україна, в: *Енциклопедія історії України*, ред. В. А. Смолій (голова) та ін. (Київ, 2011), т. 8, 162.

³⁵ Про це докладніше: Кузьменко Оксана, *Стрілецька пісенність: фольклоризм, фольклоризація, фольклорність* (Львів, 2009), 45–114.

³⁶ Миколаєнко Стратіон, «Січовим стрільцям», *Вістник Союзу визволення України* (1916), ч. 73–74 (13 лютого): 104.

³⁷ ІМФЕ, ф. 28–3, од. зб. 239, 40 арк. («Калинонька гнеться, моє серце рветься...») Вірші (з листами). Про Першу світову війну. Індивідуальна творчість, надіслана військовими до ред-ції ч. «Свобода» (Львів). 1915–1916.

³⁸ «Умираючий стрілець (зложив стрілець-рядовий В. Петровський)», *Українське слово* (1915), ч. 22 (3 серпня), 3; «Виправа на війну (Зложив ранений інфантерист, капраль Мартин Бабій і передав проф. др. Пулюєви в Альт-Ауссес)», *Українське слово* (1915), ч. 30 (11 серпня): 3.

³⁹ *Українське слово* (1915), ч. 51 (1 вересня): 5–6.

лонених українців»⁴⁰, «З поезій полонених»⁴¹ започаткував віденський часопис «Вістник Союзу визволення України». Редакція «Вістника» певною мірою спричинилася до того, що представила у загальних рисах масштаб та головні напрями фольклоротворчого процесу того часу. Від 1915 р. у цьому часописі започаткували публікацію воєнних новотворів різних жанрів, а саме: *авторські та народні пісні про січових стрільців*⁴² *стрілецькі меморати*⁴³, *приповідки* про московську окупацію⁴⁴, *легенди*⁴⁵, *автобіографічні спогади* про втрату родини у вирі війни⁴⁶. Окрему групу записаних під час війни уснословесних матеріалів становили поетичні і прозові тексти, в яких описані перші враження від мобілізації («Як я йшов на ту войну...»), від важких поранень і каліцтва на фронті, передані головно сумні почуття молодого людини («В поли сумно, як поляжеш», «Пісня жалісна матері за сином»⁴⁷).

Значну частку записів фронтового фольклору традиційно становлять *нісенні мініатюри сатиричного спрямування*. У їх змісті часто фігурують топоніми, за якими можна відтворити не тільки мапу бойових маршрутів, але й позначити ті «пам'ятні місця» кривавих боїв і поразок, що творили для українських жовнірів і солдатів, які воювали по обидві сторони фронту, спільні художні образи:

За Жовкву стріляли,
За Львів гроші дали,
За Золочів кров проляли,
А Перемишль чорти взяли.
(Із репертуару австрійського жовніра)⁴⁸.

⁴⁰ «З поезій полонених-українців (І. Козача доля П. Ялиця)», *Вістник Союзу визволення України* (1916), Ч. 91–92, 258.

⁴¹ «З поезій полонених», *Вістник Союзу визволення України* (1917), Ч. 134 (21 січня): 53.

⁴² Маковей Осип, «Марш українських стрільців», *Вістник Союзу визволення України* (1916), Ч. 19–20 (лютий): 258; «Приступ Степанівної в Карпатах («Коло Тухлі славні гори»)», *Вістник Союзу визволення України* (1915), ч. 33–34 (26 вересня): 7–8.

⁴³ Назарук Осип, «Три оповідання з табору Українських січових стрільців» *Вістник Союзу визволення України* (1916), Ч. 19–20 (лютий): 14–19; Бобків Т., «Згадка (оповідане укр. січ. стрільця з побуту в московській неволі)», *Вістник Союзу визволення України* (1916), ч. 123 (5 листопада): 722–723 (початок); те саме, ч. 123 (5 листопада): 741–742 (продовження); те саме, ч. 126 (26 листопада): 766–769 (закінч.).

⁴⁴ *Вістник Союзу визволення України* (1915), Ч. 54–52 (5 грудня): 9.

⁴⁵ Геринович Володимир, «Сучасні легенди», *Вістник Союзу визволення України* (1916), ч. 98 (14 мая): 321–322.

⁴⁶ Роцький Мик., «Вже більше родини в мене немає (правдива подія з воєнних часів на Волині. (Оповіданне дівчини)», *Вістник Союзу визволення України* (1916), ч. 55–56 (12 грудня): 5–6.

⁴⁷ ІМФЕ, ф. 28–3, од. зб. 237, арк. 6.

⁴⁸ Подаємо правопис слів тут і далі згідно з рукописом, див.: ІМФЕ, ф. 29–3, од. зб. 309, арк. 4 («Як я йшов на ту войну...») Пісні (без мел.), вірші та ін. Матеріали з часу Першої світової війни, надіслані фронтовиками або записані від них. 1915–1917).

* * *

Німці пили каву,
Виграли Варшаву,
А ми пили чай,
То програли цілий край.

На столі ковбаса,
Під столом каша,
Не журіться, Австріяки,
бо Австрія ваша.

(Із репертуару солдата царського війська)⁴⁹.

Популярною була також короткоформатна сатиро-гумористика із казковими елементами, в основі якої колізії стосунків європейських державців. Найбільше з того часу збереглося *політичних анекдотів* про конфлікт між російським царем та австрійським цісарем. У цих злободенних творах виявляється гострота народного розуму. Проілюструємо три маловідомі сьогодні тексти, які побутували в усній традиції Галичини:

1. «Пише цар російський до нашого: “Чого ти, старий, зі мною б’єишся? Ти не знаєш, що в мене тільки війська, що маку в трьох кірцях [стара міра сипких тіл, що відповідає 1 корець = 100 кг – О.К.]?” А наш йому на се відписує: “Але я маю таких когутів, що геть весь той мак видзьобують”»⁵⁰.

2. «Як Москалі кинулися на Перемишль, наші почали стріляти електричними гарматами, забили пів мільйона Москалів, а головного коменданта, царського стрія, взяли до неволі. Як цар про се довідався, бере й пише до нашого: “Слухай, старий, як ти зараз не віддаш мені мого стрія, то я тобі цілу Галичину переверну догори ногами, що й камінь на камені не остане”. А наш на се відписує: “Ти, малий Николаю, уважай, як мені в Станіславові буде хибувати одної цегли, то я твого стрійка посічу на віденські шницлі”»⁵¹.

«Австрійський цісар 3 [три – О.К.]⁵² дни стояв в царських сінах і четвертого вишов цар: “Чого тобі треба?” – питає. “Віддай мені Галичину” – просить цісар. “Бийся, – каже цар, – як відбереш, буде твоя”. І пішов назад»⁵³.

⁴⁹ [Б.а.], «Українські приповідки про московську інвазію», *Вістник Союзу визволення України*. (1915), ч. 52–54 (5 грудня), 9 (у примітці вказано, що текст записав поручник Леопольд Балицький в околиці села Розвадова Жидачівського пов. (тепер Миколаївського р-ну Львівської обл.) «від українців-наддніпрянців під час їх переходу Галичиною»).

⁵⁰ [Б.а.], «Московська господарка в Товмаччині (прислано для Вістника з канцелярії д-ра Ів. Макуха)», *Вістник Союзу визволення України* (1915), ч. 29–30 (12 вересня): 18.

⁵¹ Там само.

⁵² У текстах, взятих із рукописів, зберігаємо правопис, розшифруємо скорочення, проставляємо пунктуацію.

⁵³ ІМФЕ, ф. 29–3, од. зб. 309, арк. 5 («запис Івана Лисяка»).

Композиційною основою сюжетів є діалог, в якому розкривається головне протиріччя між цісарем і царем, їх незгода на перемир'я. Часто він має форму листа, що є типовим мотивом для тогочасних історичних пісень, згадаймо хоча б мотив-формулу «цар германської пише к белому царю» з російської фольклорної традиції⁵⁴. Уснословесні твори, закроені на селянській візії міжнародної політики, були загальнопоширеними у багатьох народів. Серед рукописних записів ми віднайшли український варіант із сюжетотворчим мотивом передбачення тривалості війни⁵⁵. Ці тексти мають виразні жанрові ознаки *легенди*, що виводять на перший план подію як диво, для яких властиві пояснювально-моралізаторська, етіологічна функції. Оригінальним зразком нарощування нових смислів є сюжет легенди про цісарського сина Рудольфа, якого вигнав батько (трансформація мотиву блудного сина), і якому цар надав військо, щоб він по-зрадницьки відібрав у батька землю⁵⁶.

Друковані тексти зафіксували тогочасні масштаби популярності прозових творів, присвячених монархічним особам. Об'єктами фольклоризації стали російський імператор *Микола II* (1868–1918) («цар московський», «батюшка Микола», «цар Николай»), німецький імператор та король Пруссії *Вільгельм II* (1859–1941), цісар *Франц Йосиф I* (1830–1916), а також провідні військові діячі: німецький генерал-фельдмаршал, головнокомандувач Східним фронтом Пауль фон *Гінденбург* (1847–1934), генерал-фельдмаршал Австро-Угорщини, хорват з походження Світозар *Бороевич фон Бойн* (1956–1920)⁵⁷. Більшість фольклорних записів, зрозуміло, була літературно опрацьована, що понижує їхню вартість для поглибленого текстологічного аналізу. Хоча Гнатюк наполягав на фіксуванні нових оповідань «лише дословно»⁵⁸, однак сам він не втримався перед дрібними правками, коли з часопису «Українське слово» передрукував анекдот «Наш цар і московський цар». Варіант короткого гумористичного оповідання з базовим мотивом «незліченне військо» (скільки зерна – стільки війська) записав у Стрижівському повіті (тепер Підкарпатське воєводство Польщі) невідомий («Ярослав Я.»). Він же зафіксував ще кілька дуже цікавих прозових текстів різних жанрів, а саме: дві *легенди* (про ворожіння цісаря на хресті у святого Отця на гостині та про царицю, яка везла на «авероплянні» лист до Перемишля й потрапила в полон); і три *бувальщини* про московську окупацію, які є алюзією соціально-побутових казок про побитого дурня: 1) про те, як «наші кацапи» (московфіли) вітали «освободітелів», якими виявилися свідомі українці, що їх за зраду побили; 2) про те, як «москалі» наділили буками довірливих селян,

⁵⁴ Азбелев Сергей, *Песни русских солдат Великой войны*, Докладніше див.: <http://monarhist.info/newspaper/article/86/2643>. Переглянуто 12.08.2016.

⁵⁵ ІМФЕ, ф. 28–3, од. зб. 235, арк. 9.

⁵⁶ ІМФЕ, ф. 29–3, од. зб. 309, арк. 5.

⁵⁷ Довідку про поширення між полоненими солдатами оповідань про згаданих осіб подав В. Гнатюк у згадуваній статті «Війна і народні поезія» (с. 82).

⁵⁸ Гнатюк, *Війна і народна поезія*, 82. Розрядку зробив В. Гнатюк.

які забажали поділити панську землю; 3) про суд за «московським правом» між жидом-корчмарем і лукавим мазуром⁵⁹.

* * *

Важливим чинником, який впливав на фольклоротворчу діяльність часів Першої світової війни, було збільшення частки необрядових творів в активному репертуарі носіїв традиційної селянської культури та актуалізація фольклору соціально-побутової тематики, зокрема козацьких, рекрутських та жовнірських пісень⁶⁰. Здатність апробованих усною традицією зразків відображати найважливіші порухи типових людських емоцій, переживань і прагнень стало причиною передруків їх у календарях-альманахах, у співаниках, призначених для українських жовнірів та січових стрільців. Добірки найкращих історичних пісень, козацьких та жовнірських балад («*Ой три літа три неділі, як козака в лісі вбили*», «*Стоїть жовняр на могилі*», «*Ой у полі жито гірчицею вкрито*», «*Ой закувала сива зозуленька*»), рекрутських пісень («*Кед мі прийшла карта нароковац*», «*Набирали некрутиків*») чи пісень літературного походження про козацькі бойові походи слугували важливим генерувальним чинником у трансмісії та адаптації давніх зразків до потреб часу Великої війни, адже вони передавали усталені знання про типові екзистенційно-драматичні стани людини, які відображали порушений патріархальний спокій, відібраний чи зовсім знищений родинний простір. Саме про такі настрої йдеться у вступі до вибірки із одинадцяти текстів, уміщених у статті «*Вояцькі пісні*» (1918), в якій анонімний автор пише, що «в них порушують ся одначе такі теми, що немов би їх витяг хто людині з-під серця. Кілько в них надії, туги, жалю й болю [підкреслення наше. – *О.К.*], кілько горячого чуття, кілько людської душі! А мальовані в них відносини хиба не нагадують зовсім нинішніх? [...] Пісня нагадає їм родину, їх близьких, і нераз заступить їм розмову з ними. В прикрій хвилі подасть їм розраду та pomoже горе перебути, а в радісній зверне їм увагу на марність людського життя та людських справ і спонукає до розважного діланя»⁶¹.

Для пісенних переробок здебільшого використовували тексти давніх соціально-побутових ліро-епічних пісень або тільки музичний мотив. Схожа фольклоротворча тенденція спостерігалася на українських теренах імперської Росії, де «здивований, наляканий, пригнічений усіма умовами тогочасного життя, народ спочатку переважно мовчав»⁶². Поодинокі записи

⁵⁹ «Нарід творить», *Українське слово* (1915), ч. 51 (1 вересня): 5–6.

⁶⁰ Наприкінці XIX – на початку XX ст. в Галичині після низки війн (зокрема, австро-італо-французької війни 1859 р.) поширилося багато жовнірських пісень та пісень-хронік. Про це свідчать записи 1870–1890-х рр. М. Павлика, І. Франка, В. Гнатюка, В. Шухевича, О. Маковея та ін. У текстах знаходимо типові композиційні блоки, які під час Першої світової війни були пристосовані до нових тем і мотивів.

⁶¹ [Б.а.], «Вояцькі пісні», 99.

⁶² Лобода Андрій, «3 пісень на Україні про Світову війну 1914–1918 рр.», *Етнографічний збірник*, Вип. 4 (Київ, 1927), 3.

з Київщини, Чернігівщини, Запоріжжя, зроблені під час війни і впродовж першого десятиліття після неї, дозволяють говорити про особливості фольклорної традиції цих регіонів. Разом з тим, що тут відбувалися *запозичення* та *перетекстівки* російських солдатських пісень та романсів, адаптованих до української місцевої говірки, актуалізувалися й давні балади про смерть самотнього козака в полі. Створювалися нові пісні про розлуку закоханих, в яких ресурси фольклорної мови (демінітиви, метафори, епіте-ти) мали забезпечити входження твору з модерним образом «наша армія» в традицію:

Проводила милого аж до Києва,
Од Києва-города до Кракова.
В Кракові-городі та й спинилися:
Воронії коники притомилися,
Черкаські попруги оборвалися.
Вся наша армія здивувалася
– Ой, чия-то парочка распращалася?⁶³

Неординарним явищем народної творчості з часу Першої світової війни стали *віршовані листи* селян до рідних на фронт⁶⁴, з полону («Лист з Італії»), жіночі листи («Лист жінки до мужа», «Лист кубанської козачки до мужа в неволі»⁶⁵, «Ой до стола я сідаю, папір розкладаю»⁶⁶). У поетичних римованих текстах, які надходили до «Українського жіночого комітету допомоги пораненим воякам» (Ukrainisches Damenhilfskomitee für Verwundete Soldaten), звучить тема втраченого «рідного краю», локальної батьківщини («рідна гора ти, Магуро»), якій протиставляється «чужий край», «далека сторона». Провідними в них є мотиви молитви про визволення та закінчення війни («Ой дай Боже спокій війні, / Аби ї скінчити», «Щоби Господь допоміг нам / Миру ся діждати»), важкої душевної травми полоненого («А нам тутки у неволи / Серця ся вривають»⁶⁷) та його родичів, які часто не знали про долю своїх близьких («Пишу пером і думаю, серце з жалю умліває»⁶⁸). Привертає увагу введення мотивів, що відображають тенденції модерного часу, в якому руйнувалися традиційні уклади сім'ї. У піснях ідеться про порушення гармонії в екзистенції ліричного суб'єкта, що було викликано ситуаціями самотності: діти, дружина, перестарілі батьки надовго залишалися без головного годувальника

⁶³ Там само, 5.

⁶⁴ ІМФЕ, ф. 28–3, од. зб. 268, арк. 1–6 (Листи в поетичній формі про події часів Першої світової війни. Складені селянином Д. Немішем і надіслані своєму братові на фронт 1916–1917 рр.)

⁶⁵ [Б.а.], «Листи з часів війни», *Календарик для січових стрільців і жовнірів-українців* (Відень, 1917), 103–120.

⁶⁶ ІМФЕ, ф. 28–3, од. зб. 245, арк. 22.

⁶⁷ «Листи з часів війни», 106.

⁶⁸ Там само, 111.

сім'ї. Змінений уклад родинного життя особливо відчувався під час календарно-обрядових свят (*«Ідуть свята сумненькії / І тяжкі морози, / Як ми будем святкувати? Ой Боже-ж наш Боже»*) та весняно-польових робіт (*«А жінка плаче: «Мужа нема – / А хто нам посіє, прийде весна?»⁶⁹; «Сама любка оре, / Сама любка косить, / Ей, тобі цісарику, Тяжку біду просить»⁷⁰*). Тут слід згадати і про «незручні» аспекти теми кохання, які фігурують у піснях як варіанти мотиву «сердечної туги» (*«Кожда дівка вже готова з розуму си звести»⁷¹; «Вийду за ворота, гляну по селу – / Дівчат табунами, хлопців не дног!»⁷²*). Обширна тема нещасливої жіночої долі по-новому зазвучала у фольклорних нарративах. Вона є головною в сюжетах народних оповідань, де йдеться про дівчат-покриток, тих невінчаних удів, згорьованих у своїй нерозтраченій материнській любові⁷³.

⁶⁹ Історичні пісні, 814.

⁷⁰ Там само, 815.

⁷¹ Сокіл, 232.

⁷² Лобода, 3.

⁷³ Цікавим з художньо-естетичного, мовознавчого поглядів є оповідання, яке записав О. Бабій 1917 р. в с. Середне (тепер Калуського р-ну Івано-Франківської обл.): *«Гей, гей, що не дієт си нині на тім широкім світі! Чиста Содома та Гомора. По селах, кажу вам, таке паскудство, що страх. Дівки повиправляли хлопців на війну, а сами вже три роки нудят си. Тай знаєте не дивниці, що дівка чіпає си, кого видит: маляр не Маляр, Москаль не Москаль. Де ж молоді дівчиці самі сидіти?! Але вже, як согрішиш яка дівка здорова та на людий подібна, то не диво. Але у нас, знаєте, жила дівчина не дівчина, а якась, кажу вам, страховище, послане людям на покаяніє, а родичам за кару. Горбата, крива, схилена, куца, поламана, а лице якесь скривлене, губи як пироги, а очи як у жаби. Служила у єдного газди за саму їду. Раз дивимо си, а она груба. Очам своїм не віримо. Незадовго вже дівка робити не годна. Нагнав єї газда до дому. Тато був бідний, – сам не мав що їсти, був злий недобрый, тай нагнав дочку з хати. Опинила сі бідна каліка під плотом. Тато не слухав людей ані ві[й] та, але казав: «Най йде за своїм коханком».*

То була осінь. Зимно, дощ сніг. Сидить каліка під плотом, день і ніч, дрожить з зимна тай плаче. Не раз їду я коло неї тай питаю си:

– Дівче, а дес си таке постарала?

– Гей, гей, такий був хлопець як лялька. Дві зіздки на ковніри мав, білий мішок дав мені на сорочку. Ой коби я го ще уздріла. – відповідає каліка тай дзвонить зубами.

Здвигну плечима тай дивую си. Хиба очий не мав?! Жаль мені було каліки, але де сі подію як сам хати не маю? Гріх буде Маляр мати за дівчину, – гріх! Сиділа так дівчина під плотом то під мостом кілька днів тай таки в лозах породила сина. Хлопець як яблуко: червоний здоровий красний. Боже ласкавий! Що та дівчина набідувалася! Хора, боса, обдерта лежала на траві і голубила дитину. Як она любила єї! Змилосердився я сі, взяв я єї до хати, хоч сам був в комірні і закликав кумів, охрестив хлопця. Ледви бідна на ногах тримала си, а вже лазила по сусідах за молоком. Дивлю сі було на ню тай дивую сі: весела, усміхнена, щаслива. Пестит сина радує сі. Аж ту за селом заграли гармати, засвистали кулі. Біда: тікати нема куди. Вдарив гранат через вікно у хату – убив дитину. Каліка була в сінях. Наробила крику. Боже – як ридала она над дитинов! Битва скінчила си, прийшли Москалі. Поховали дитину. Рано дивлю си: нема мої каліки. Нема ден, два, де поділа ся. Раз пішов сусід через цминтар, дивит сі – а каліка висить на дубі над гробом сина. Не хтіла жити без дитини. Гей, думаю, – яка любов велика була в ті нещасливій каліці. Свята велика любов. А тато тої дівчини мав серце вигнати рідну дитину хору під пліт». (ІМФЕ, ф. 28–3, од. зб. 273, арк. 6–9).

Фольклорна проза воєнного часу продовжує та розвиває багато тем, які були опрацьовані також і в піснях. Легенди, оповідання у формі меморатів, чутки належали не тільки чоловічій аудиторії військових, але й цивільним – головно жінкам. Їхні оповіді-спогади мають певні художньо-композиційні особливості, які демонструють іманентні риси передусім жіночого образного мислення, психіки, пам'яті та життєвого досвіду⁷⁴. Так, у творах про побут українських селян під час окупації емоційно гостро змальовані драматичні випадки життя з різного роду насильством (знищення домашніх церковних образів, сексуальні домагання⁷⁵). Серед сюжетів, які дійшли до нашого часу, часто повторюється узагальнений мотив «втрати». Наприклад, у *переказах* про «евакуйоване (чи спалене) село» особливо гостро сприймається втрата рідного дому та цілоти родини, що відображає інтерференцію часткового до спільного знання, своєрідна оцінка того поганого, що породжене війною. Серед уснословесних текстів, чимало яких втрачено, варто згадати *фабуланти* (короткі одноепізодні усні оповідання, зміст яких ґрунтується на враженнях від реальної події) про біженців та дітей-сиріт⁷⁶. Спільним для всіх таких текстів є ідея виживання особи у зміненому просторі, втілена через конкретні приклади боротьби з безпритульністю, голодом, хворобами, а часто – зі смертю.

На основі навіть такого, дуже загального огляду джерельного матеріалу ми можемо говорити про потужний спалах усної народної словесности. Цінність новотворів про війну розуміли самі носії традиції, на що вказують факти приписування авторства до відомих фольклорних творів (як наприклад, пісні початку ХІХ ст. «*Чорна рілля ізорана, гей-гей*»⁷⁷, досі особливо популярної на Закарпатті, Пряшівщині, Буковині, Західному Поділлі).

У Галичині під впливом Гнатюка до запису новотворів долучилися не тільки звичайні селяни, які волею долі опинилися на фронті⁷⁸, але й інтелігенція: громадські діячі, учителі, українські січові стрільці (Андрій Баб'юк⁷⁹, Олесь

⁷⁴ Докладно про різні аспекти дослідження питання гендерно відмінних типів пам'яті та наративів пише відомий етнолог О. Кісь у статті: Кісь Оксана, «Гендерні аспекти практики усноісторичних досліджень: особливості жіночого досвіду, пам'ять і нарації», в: *Сусільні злами і поворотні моменти: макроподії крізь призму автобіографічної розповіді*: матеріали між народ. наук. конф. упоряд. О. Кісь, Т. Пастушенко, Г. Грінченко (Львів, 2014), 20–21.

⁷⁵ ІМФЕ, ф. 28–3, од. зб. 413, арк. 1–6 («Скрило сонце за горою...») Пісні (б. м.), перекази. Записано на Дрогобиччині (В. Гнатюком).

⁷⁶ Один із сюжетів про голодних дітей оповів січовий стрілець Олекса Саджениця. Про це більше див.: Кузьменко Оксана, «Українська словесність про січове стрілецтво: деякі аспекти історичної дійсності та фольклорної естетики», *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*, за ред. В. Кравченка, Г. Грінченко (Харків, 2008), 141–142.

⁷⁷ ІМФЕ, ф. 28–3, од. зб. 234, арк. 5 (у примітках до пісні вказано: «уложив Іван Шаравара, Угри 18/3 1915»).

⁷⁸ ІМФЕ, ф. 28–3, од. зб. 270, арк. 1–12 (Вірші, пісні (б/м), розповіді про події Першої світової війни, побутові. Власна творчість та записи надіслані з фронту Мацієвичем. 1916–1920 рр.).

⁷⁹ Ірчан Мирослав, *Хто такі УСС? та інші твори*, упоряд., підготовка текстів, вступ. ст. П. Арсенича (Івано-Франківськ, 1997), 8, 78–81.

Бабій⁸⁰, Петро Шекерик-Доників⁸¹, Богдан Заклинський⁸², Володимир Геринович⁸³, Ярослав Пастернак⁸⁴, Петро Любачівський⁸⁵ та інші). Усі вони були свідомі вартости матеріялу з війни, «яку досі не бачив світ»⁸⁶. У їхній самовідданій культурній праці яскраво проявився український внесок у загальнослов'янський процес зближення інтелігенції з народом, тогочасне формування етнокультурної свідомости та пробудження національних спільностей⁸⁷.

Стрілецький фольклор – оригінальна та значуща частина цілого

Важливе місце в народній пам'яті про Першу світову війну посідає *стрілецький фольклор*. Цей оригінальний пласт воєнної творчости представлений різними жанрами, зокрема народними оповіданнями-спогадами та переказами⁸⁸, анекдотами⁸⁹, фольклоризованими та власне народними піснями (гаївки, історичні пісні, стрілецькі переробки, пісні-хроніки, баладні), про які ми писали у спеціальній монографії⁹⁰. У цих творах головним є образ січового стрільця, його доля, почуття, тривоги і надії. Ці твори виникли в середовищі легіону Українських січових стрільців (УСС), що як окремий підрозділ у складі австро-

⁸⁰ ІМФЕ, ф. 28–3, од. зб. 273, арк. 1–23 (Розповіді, оповідання. «З часів Першої світової війни. Власна творчість і записи в Західних областях України», 1917–1918 рр.).

⁸¹ ІМФЕ, ф. 28–3, од. зб. 247, арк. 1–41 (Оповідання, анекдоти, поетичні твори. Тематика історична (з часів Першої світової війни). Записав П. Шекерик-Доник на Станіславщині та ін. місцевостях. 1915–1918).

⁸² ІМФЕ, ф. 28–3, од. зб. 245, арк. 1–29 («Збірник воєнних пісень». Пісні (без мелодій). Воєнні пісні часів Першої світової війни. Записано Б. Заклинським та ін. на Станіславщині. З матеріалів Б. Заклинського. 1915–1918 рр.); ВР ЛНБ, ф. 48, од. зб. 100-а, П. 16, арк. 1 (Папери з часів Першої світової війни з архіву Заклинського Б. Р. Пісня «По всей России-матушке»).

⁸³ ІМФЕ, ф. 28–3, од. зб. 248, арк. 5–6, 14–22.

⁸⁴ ІМФЕ, ф. 28–3, од. зб. 275, 51 арк. («Воєнні співанки» (без мелодій). Про події з часів Першої світової війни. Зап. Я. Пастернаком на Буковині від жовнів 41 п. п. 1918 р.).

⁸⁵ ІМФЕ, ф. 28–3, од. зб. 267, 16 арк. («Як противник добувався до самого Львова...» Поетична творчість про Першу світову війну. Індивідуальна творч. Зібрано Петром Любачівським в різних місцевостях під час Першої світової війни. 1916–1917 рр.).

⁸⁶ Ганкевич Микола, «Святочні роздумування про світову війну», *Вістник Союзу визволення України* (1915), Ч. 13–14 (4 квітня), 8.

⁸⁷ Про це пише Олена Дзюба-Погребняк, опираючись на матеріали хорватської, болгарської, сербської періодики та літератури у ст.: Дзюба-Погребняк Олена, «Перша світова війна на сторінках часопису «Hrvatska njiva», *Проблеми слов'янознавства*, вип. 55 (2005), 54.

⁸⁸ Кузьменко Оксана, «Народні оповідання та перекази про січових стрільців: текстологічні проблеми» в: *Записки НТШ*. Т. ССLIX: Праці Секції етнографії і фольклористики (Львів, 2010), 501–513; Кузьменко Оксана, Стрілецька тема в народній прозі про Першу світову війну, в: *З історії західноукраїнських земель*, наук. ред. і упоряд. І. Орлевич (Львів, 2015), вип. 10–11, 257–277.

⁸⁹ Кузьменко Оксана, «Стрілецький анекдот: контекст – сюжет – текст», *Народознавчі зошити*, № 1–2 (2010): 114–126.

⁹⁰ Кузьменко Оксана, *Стрілецька пісенність: фольклоризм, фольклоризація, фольклорність* (Львів, 2009).

угорської армії активно діяв від самого початку війни. Згодом його члени стали ядром стрілецьких формувань Української галицької армії (УГА), що продовжила ідеологію національно-визвольних змагань за незалежність Української держави у періоди громадянської та польсько-української воєн (1918–1919 рр.).

Запис стрілецьких *хронікатів* (багатоепізодних усних оповідань, основаних на реальних фактах, в яких поєднані і чутки, і спогади, і власні спостереження оповідача, описи дій окремих людей) організував 1915 р. Осип Назарук, колишній громадсько-політичний діяч Галичини, публіцист, тодішній керівник стрілецького культурно-мистецького об'єднання «Пресова квартира УСС», яка була важливим органом ідеологічного спрямування⁹¹. Деякі з цінних записів автобіографічних оповідань, а також сатиричних творів малих форм (стрілецькі анекдоти, афоризми) зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву у Львові⁹². Проте чимало унікального матеріалу є за межами України, зокрема в Національній бібліотеці у Варшаві, куди було вивезено частину архіву Наукового товариства ім. Шевченка. Тут містяться рукописи воєнних оповідань, записаних від рядових стрільців, а також стрілецькі щоденники, нотатки із цікавими вкрапленнями фольклорних творів та контекст фольклоротворчих ситуацій (стрілецьких пісень, описи участі стрільців у календарно-обрядових діях тощо)⁹³. Ми раніше писали про те, що Назаруку вдалося опублікувати кілька оригінальних оповідань про кмітливих та відважних стрільців у книзі «Слідами Українських Січових Стрільців» (Львів: Видання СВУ, 1916)⁹⁴. Наголосимо тут ще раз на тому, що тексти були записані з урахуванням головних приписів наукової фіксації уснословесного твору: проводилися від різних за віком та «ієрархією» січовиків із ретельним збереженням особливостей діалектного мовлення та докладною паспортизацією.

Практика записування під час війни особистих, почутих зі слів товаришів-стрільців, гострих вражень, сатиричних чи гумористичних творів, пісень захоплювала багатьох стрільців. Вони з'являлися на сторінках фронтових рукописних журналів. Особливо популярні були тоді стрілецькі сатирично-гумористичні ча-

⁹¹ Кузьменко Оксана, «Ідейні засади «Пресової квартири УСС» у генезі стрілецької пісенності», в: *Українське січове стрілецтво як оборонний форпост української державності*. Матеріали наук.-практ. конф. Бережани, 8 серпня 2014 р., упоряд. Н. Стрілець, О. Захарків (Бережани, 2014), 15–22.

⁹² Центральний державний історичний архів у Львові (ЦДІА у Львові), ф. 359, оп. 1, спр. 76, арк. 1–125 (Опис подій з 1915 р. Назарука О. («Слідами...»); там само, ф. 309, оп. 1, спр. 1785, арк. 1–15 (Оповідання Приступи Володимира, Полікарповича Івана і Павлуся «Як я навчився письма», «Колись і тепер» (про січових стрільців)); там само, ф. 359, оп. 1, спр. 76, арк. 1–125; там само, ф. 359, оп. 1, спр. 83, арк. 1–43; там само, ф. 353 т., оп. 1, спр. 227, арк. 26–50 та ін.

⁹³ ABNW Archiwum im. T. Szewczenki. 1459. XVI.14. 18/12, арк. 1–4 (Оповідання чотаря Миколи Саєвича. «Відібрання гуцулів з польських легіонів»); там само, 18/16, арк. 1–18 (Оповідання Осипа Антона Левицького, родом з Фалькова); там само, 18/11, арк. 2–39 (Записки Якова Рудницького зі сотні Гутковського) та ін.

⁹⁴ Кузьменко, «Українська словесність про січове стрілецтво: деякі аспекти історичної дійсності та фольклорної естетики», 140–141.

сописи, які випускала «Пресова квартира УСС» й «Артистична горстка у полі» («Бомба», «Самохотник», «Червона калина» та ін.). З другої половини 1920 рр. пісні стрілецького репертуару, а також спогади, оповідання про стрілецьку епопею друкували головню в журналах видавничого кооперативу «Червона калина» (1922–1939), що його організували колишні січові стрільці за редакцією Левка Лепкого, відомого стрілецького пісняра. Ці видання відіграли важливу роль у поширенні, а відтак фольклоризації літературних текстів. Окремі новотвори, які побутували усно, дістали літературне опрацювання й були опубліковані ще під час війни на шпальтах газет та календарів. У повоєнний час стрілецькі спогади, пісні вилилися на сторінки тематичних пісенників («Сурма», 1922; «Великий співаник Червоної калини», 1937), галицької преси («Історичний календар-альманах Червоної калини», «Літопис Червоної калини», «Назустріч», «Наша хата», «Діло»), яка перервала свою діяльність 1939 р.

Систематичні записи і дослідження фольклорних творів різних жанрів на стрілецьку тематику на Опіллі, Західному Поділлі, Буковині, Гуцульщині, Покутті, Бойківщині, Надсянні були зроблені на початку 1990-х рр. і тривають донині. У цих регіонах носії фольклорної традиції найбільше зберегли відомостей про події Першої світової війни. На теренах Центральної України, як показали наші експедиційні дослідження 2002–2006 рр. у Вінницькій та Хмельницькій обл., згаданий матеріал був практично втрачений з причини знищення людности під час Голодоморів 1921, 1932–1933 рр. У східних областях України усна традиція зберегла тексти, що стосуються головню подій громадянської війни (перекази про Махна, про денікінців, «красних» і «білих»⁹⁵), які є типовим відображенням регіональної історичної пам'яті.

Фольклорний текст як форма конструювання драматичного досвіду: нові мотиви, давні образи

Трагічна екзистенція людини у вирі війни, яка руйнувала нормальний триб традиційної селянської світобудови, порушувала засадничі гуманістичні проблеми: життя, праці на землі, любові, смерті – представлена у творах різних жанрів за допомогою відповідних тем, мотивів, художніх засобів та прийомів, що вже були вироблені багатовіковою фольклорною традицією. Такими, зокрема, є теми: «прощання», «очікування», «поранення», «полону», «хвороби-каліцтва», «передчасної смерті». Вони розкриваються через низку сюжетотворчих мотивів, які в різних конфігураціях повторюються у козацьких, рекрутських, жовнірських піснях: виклик (козака) на війну, передбачення війни, розлука-прощання рекрута (жовніра) з родиною, жінкою, дітьми перед виїздом; туга рідних (закоханих) у розлуці; страждання пораненого та каліцтво молодого воїна (козака, жовніра); бідування голодного (жовніра); трагічна загибель (козака, жовніра) на полі бою або смерть у шпиталі; прощання

⁹⁵ *Духовні скарби нашого краю: фольклор Бердянського р-ну Запорізької обл.*, упоряд. І. Павленко, Н. Полякова (Запоріжжя 2005), 24–26.

(козака, жовніра) перед смертю з матір'ю, батьками; поховання козака (жовніра) без відспівування; насипання могили полеглого (козака, жовніра) у полі, повернення (рекрута, жовніра) додому тощо.

Узагальнено-типовий образ війни («війна», «войнóчки», «войничка»), актуалізований з поетичного словника історико-героїчного фольклору, є ядром фольклорного концепту ВІЙНА, який наповнюється новими конотаціями. Так, мотив очікування нової війни фігурує вже у творах, складених задовго до подій першого серпня 1914 р.⁹⁶ У текстах, які були зафіксовані під час воєнних дій і дещо пізніше, традиційно негативна семантика образу передається у різний спосіб: через формульні вислови, що тяжіють до паремій («Через войну зостанете бідні і каліки»), стійкі атрибутивні ознаки («война нещасна», «страшна війна»), через описові звороти дидактично-іронічного змісту («Та на війні треба жити, не варто журити», «Ой на війні варт вмирати, файно поховают»):

Запів нашій когуточок на зеленім току
Та вибухла *страшна війна* у штирнастім року,
Ой вибухла *страшна війна*, люде-сь зажурили.
(Зап. 1914–1916, Гуцульщина)⁹⁷.

Повторювана сполука «*страшна* війна» стала типовим образом не тільки ліро-епічних пісень, але й смисловою домінантою прозових творів. В одному з переказів, що походить з наративу сімейної хроніки, яку ми записали 2008 р. на Західному Поділлі, смисл образу розкривається через низку градаційно впорядкованих епічних картин («шаблі били», «коні ржали», «голови злітали», «купа крові»). Вони демонструють стереотипні форми фольклорної рецепції Першої світової війни:

«Мама розка́зує, що дід каза́в, що то була́ така́ *страшна́* війна́. Що так ша́блями біли, стина́ли го́лови, що / як капуста, зліта́ли го́лови. Ко́ні ржа́ли. Так за тими солда́тами, що гину́ли. То була́ / *страшна́* війна! (Зара́з ста́ли / постріля́ли і всьо. А то була́ *страшна́* війна́. Купа м'яса, купа кро́ві!). І якра́з він там, під Кру́тами, попав мій дід в полон... Так там був *страшний бій*»⁹⁸.

Ця ілюстрація, а також аналіз інших прозових текстів про «австрійську війну», показує, що вона витримана в традиційно фольклорному стилі. Психологічний портрет «страшної війни», що продовжує ряд фольклорних виразів із ознакою «страшний, -а» (наприклад, в емігрантських піснях типовими є «страшна біда», «страшна вода»), змальовано за допомогою гіперболізації

⁹⁶ У записах Філарета Колесси з Лемківщини, зроблених упродовд 1911–1913 рр., серед «вояцьких пісень» є така: «Гварила мамічка, же буде войничка», див.: *Етнографічний збірник* (Львів: вид-ня НТШ, 1929), Т. 39–40, 308.

⁹⁷ Співанки-хроніки. Новини, 185.

⁹⁸ ІН, ф. 1, оп. 2, од. зб. 613, арк. 62 (зап. і розшифр. О. Кузьменко 14 липня 2008 р. у с. Завалів Підгаєцького р-ну Тернопільської обл. від Радомінської Ганни, 1954 р. нар.).

(«*потоками і річками слизи проливали*»), незчислювальних ознак («*не одна мати заплаче*»), постійних епітетів («*сльози кривавії*») та порівнянь («*голови як капусти злітали*», «*трупів лежало, як пороху*»), характерних для поезики історико-героїчних переказів та дум.

У пісенних текстах також спостерігаємо принципи фольклорної композиції, притаманної баладам (лінійне розгортання ліричного сюжету, семантико-синтаксичні повтори опорних слів («*ідіть, ідіть на війночку...*»), давні епічні образи («*річки-кривавічки*»). Новими є додаткові оцінні значення («*сильна*»), хронометричні вказівки початку війни («*А в році штирнайцятім, як жнива зачали / Всі монархи європейські війну розпочали*»⁹⁹). Показовим є усталення метафоричного образу **кулі** як метонімії війни («*Летіла куля через гору / Та й ударила в груди мою*»¹⁰⁰, «*Будуть єї [сорочечку. – О.К.] розшивати на війні кулями*»¹⁰¹) та причини смерті («*А там в Карпатах битва була, / Нашого тата куля вбила*»¹⁰²). У такий спосіб, очевидно, закріпилася у фольклорі головна технологічна зміна часу Великої війни, коли з новими відкриттями у засобах знищення людности найбільш доступною для маси бійців залишалася все ж стрілецька зброя, зокрема тогочасні її модифікації (автоматичні гвинтівки, кулемет).

У текстах творів про війну, в яких домінує чоловічий компонент (чи то як монолог жовніра у пісні, чи як сюжет переказу, що ретранслює фронтний досвід учасника війни) епічність конструюється за допомогою образу **бою** (битви). Як правило, він об'єктивований через стійку двокомпонентну формулу з емотивно навантаженим узуальним епітетом «*страшний бій*» («*страшна битва*»), у регіональних варіантах «*преукрутний*» бій («*Штырнастый рочок настал смутный / Я на бый пышол преукрутный*»¹⁰³), який був складовою тогочасної мовної картини світу¹⁰⁴.

Війна, як відомо, має сильний психоемоційний вплив на людину, для всіх тих, хто її переживає чи очікує. Це обґрунтовує причину того, чому такий мотив як «божественне (космічне) передбачення війни і її наслідків» став одним із панівних у структурі фольклорних творів про Першу світову війну:

Ой упала звізда з неба
Та й розсипалася,
Не в щасливу годиночку
Война зачалася¹⁰⁵.

⁹⁹ Співанки-хроніки. Новини, 178.

¹⁰⁰ Стрілецькі пісні, 380.

¹⁰¹ Народні балади Закарпаття у записах Петра Лінтура, 146.

¹⁰² Сокіл, 235.

¹⁰³ Зілінський, Українські народні балади Східної Словаччини, 218.

¹⁰⁴ У щоденнику Б. Заклинського віднаходимо коментар напруженої тривожної атмосфери того часу: «16/II. 1915 [...] наші виганяють москалів з Галичини. З Буковини вже прусаки вигнали. Але хто знає, що буде весною... *Страшні битви*. Потім ще й голод, холера. А москаль вже тепер українців на Сибір пакує. [...]» (ВР ЛНБ, ф. 48, од. зб. 121-б, П. 17, арк. 6).

¹⁰⁵ Історичні пісні, 312.

* * *

А на небі ся з'явила мйотгла вогневая.

Кажуть люди, же вість чують – війну, голод, труди¹⁰⁶.

Блиькими до цих творів є прозові тексти про світову війну в жанрі переказів з есхатологічними мотивами¹⁰⁷. Серед них одноепізодні сюжети про «залізних птахів». Поява незвичайних орнітоморфних образів, що є метафорою літаків, допомогла змалювати більш широку художню панораму нового часу – апокаліптичний «залізний світ» (сюди можна долучити і фольклорний образ «залізне поле»). За допомогою цих тропів у народній свідомості закріпилася наївна форма відображення тогочасного інженерного прориву перед Першою світовою, яку ще називають «війною нових технологій»:

«Баба мені розповідали, що то... *Дітоньки*, то прийде таке, що буде поле всноване д्रो-тами (а з ким вони будуть говорити, вони відки знали?). А птахи будуть літати з залізними дзюбами (а ви шо думали, а це літаки). А баба дев'ятдесят літ мали, як померли. То [19] сорок п'ятого року баба померли. То вони які були старі, а вже знали, що то має бути»¹⁰⁸.

Образ «залізного світу» вже від кінця XIX ст. стає типовим для загальнослов'янської селянської фольклорної традиції¹⁰⁹, увійшовши до словника фольклорної мови. Він поповнив її конкретними мілітарними образами та новими мотивами (напр., «Дмитро Вітовський в літак сідає / І до Антанти він від'їжджає»¹¹⁰; «А в суботу рано о п'ятій годині, да гей / Уже наш Петлюра на польській машині»,¹¹¹ «Бо вже стежа дає знати, що ворог вже близько, / Їде авто панцирове і ворон'ян низько»¹¹²), специфічною лексикою («єднорал», «фантерісти»). Зауважимо, що ці інноваційні елементи вступили у певний художній конфлікт із давніми архетипними образами, скажімо, такими як пташка-вісник. Їх надалі продукувала народна творчість, наприклад, у стрілецьких піснях, що є одним із способів регенерації архаїчних форм та орнітосимволів:

Сиві[й] сокіл прилітає, дає знати мамі,

Жи забитий твій стрілець, повік віком аміні¹¹³.

¹⁰⁶ Цит. зі статті (Голик, 495), в якій йдеться про телергофські пісні 1915 р. Ці ж рядки з'являються у кінцівці одного із варіантів пісні «Про вбивство цесареві Єлизавети», відомої з багатьох записів (Співанки-хроніки. Новини, 176).

¹⁰⁷ Докладніше див.: Кузьменко, «Первая мировая война в фольклорной рецепции украинцев», 27.

¹⁰⁸ Запис і розшифрування О. Кузьменко 5 липня 2013 р. (п'ятниця) у с. Джурків Коломийського р-ну Івано-Франківської обл. від Городько (Герман) Параски Петрівни, 1933 р. нар.).

¹⁰⁹ Бессонов И., «Образ чудовищных птиц в эсхатологических рассказах», *Живая старина*, № 1 (73), (2012): 4.

¹¹⁰ Стрілецькі пісні, упоряд., вступ. стаття, приміт. О. Кузьменко (Львів, 2005), 353.

¹¹¹ Там само, 360.

¹¹² Там само, 369.

¹¹³ Стрілецькі пісні, 319.

* * *

Прилетіли ластівочки аж зі сходу
Та й принесла славу вістку про свободу¹¹⁴.

Знамення кінця світу, пророкування тривалості «Великої війни» та її наслідків для різних народів відображали тогочасну політичну атмосферу її першого року, певний оптимізм щодо швидкого завершення під час наростання тотальної тривоги, як це видно із сюжету легенди про трьох царів і хрест, записаної 1916 р.¹¹⁵:

«Кажут, що старий Румун умер, а его синови, що має вісімнацять літ, став наш цісар за опікуна. Москалевий цар переказав, що віддасть свою доньку за него, але наш цар розвів руками і сказав що не знає ше як буде. Тогди Москалевий цар сказав: «Коли ж так, то я ше десять років буду воювати». Впав хрест із Риму, всі царі з'їхали си і підоймили той хрест, але німецький цар лиш трошки підніс, а наш таки добре підніс, бо наш мав віграти, а тоти всі програют, бо вони не могли піднести, а москаль ані трохи не підніс»¹¹⁶.

Уснословесні твори, сюжети яких пов'язані з мотивом здійснення пророцтва, є і в сучасній фольклорній традиції, але переважно в репертуарі літніх людей:

«Розповідав [батько. – О.К.], як саме війна почалась. І ну... як звичайно, то там арtpідготовка була, то. І саме в полудне затемнення сонця було. І ніхто не знав, що то таке є. Казали [сміється], що війна почеласі і кінець світу.

[Репліка з гурту]: *Се погана прикмета.*

Так стемнилось. Ну, та й там під батьком коня вбило і він кантужений був, а потім... ну дальше вернувся туди ...до своїх»¹¹⁷.

У цьому тексті змістову та композиційну основу становить метеорологічна прикмета про затемнення сонця, що провіщає низку нещастя героя (початок війни, поранення, смерть), який є імпліцитним оповідачем. Мотив «затемнення сонця» відіграє роль кульмінаційної події, вона обумовлює семантичне навантаження наступного епізоду – про поранення героя.

У фольклорній візії мотивема «передбачення війни» часто корелює з символікою образів «суму», «плачу», «крові» («Кой ся война зачинала, / Сонечко плакало»¹¹⁸, «В тисяч дев'ятсот штирнацятім році, раз, два, три, / Сонце зішло в крові, раз, два, три»¹¹⁹). Слід підкреслити, що в українських лірич-

¹¹⁴ Стрілецькі пісні, 344.

¹¹⁵ Цей текст, як і інші ілюстрації, які ми віднайшли в архівах, подаємо за правописом і пунктуацією оригіналу рукопису.

¹¹⁶ ІМФЕ, ф. 28–3, од. зб. 235, арк. 9.

¹¹⁷ Зап. і розшифр. О. Кузьменко 7 липня 2013 р. (неділя) у с. Тишківці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Бердника Василя Петровича, 1931 р. нар.

¹¹⁸ Історичні пісні, 312.

¹¹⁹ Стрілецькі пісні, 321.

них та ліро-епічних піснях, незалежно від регіону їх творення та побутування, Велика війна послідовно представлена через семантично еквівалентні концепти СУМ/ПЛАЧ. У цьому їхня типологічна подібність з новотворами східнослов'янського та балтійського фольклору¹²⁰.

Образи плачу, суму з'являються в низці метафоричних висловлювань («плач упав», «сму́тне ся вчинило», «сумна хвиля наступила», «наступили сумні вісти»), в ампліфікаційних конструкціях з постійним епітетом «сумний, -а» («Сумне наше подвір'ячко, / Сумна наша хата, / Сумні наші ходять діти, / Бо не мають тата»¹²¹), у поширеному мотиві «діти плачуть за татом»:

Бувайте здорові, ви, Карпатські гори,
Полягли під вами русинські голови,
Русинські голови, русинські солдати –
Там не єдні діти ще будуть плакати¹²².

Предикативні сполуки з дієсловами («плакати», «журитися», «сумувати») в різних граматичних формах (особливо часто в минулому часі доконаного виду) задіяні у формульних синтаксичних конструкціях («заплакали ... йдучи»), запозичених з давньої ліро-епіки. Порівняймо в історичній пісні:

Тече річка невеличка – піднімає кручі,
Ой заплакав Харько-батько від цариці йдучи.
(«По той бічок Базавлука лагері стояли»,
запис 1885 р. Я. Новицького)¹²³,

у рекрутсько-жовнірській пісні:

Задзвеніли ключі вночі, до моря плинучи,
Заплакали жовнярики до відбору йдучи.
(Запис 1870-х рр. М. Павлика)¹²⁴.

у стрілецькій пісні:

Дзвонять ключі вдень та вночі не перестаючи,
Заплакали жовнярочки, що на войну йдучи.
(Запис 1918 р. о. Й. Застирця)¹²⁵.

¹²⁰ Aleksynas Kostas, «Apie dvi Didžiojo karo dainas» *Tautosakos darbai*. (2014). № XLVII, 181–192. Режим доступу: http://www.lti.lt/failai/Tautosakos%20darbai47_internetui_181-192.pdf. Переглянуто 11.06.2016.

¹²¹ «Листи з часів війни», 111.

¹²² Зап. В. Пришляку у вересні 1987 р. в с. Поточани Бережанського р-ну Тернопільської обл. від Йосипа Лук'яновича Войціховського (1897 р. нар.). Тут висловлюємо подяку панові Володимирі Пришляку за люб'язно надані нам матеріяли.

¹²³ Новицький Яків, *Твори в 5-ти т.* [Т. 3] (Запоріжжя, 2009), 321.

¹²⁴ *Народні пісні в записах Михайла Павлика*, упоряд. вступ. ст. О. Дея та В. Качкана (Київ: Музична Україна, 1974), 148.

¹²⁵ Стрілецькі пісні, 365.

Стійкі пісенні мотиви, що допомагають увиразнити образи жертв війни («діти плачуть», «жінка плаче», «плачуть *молодиці*»), звичайно ж, найбільш повно представлені в баладах та піснях-хроніках (новинах). Тут у смисловому полі мотиву «герой (героїня) плаче» накладаються кілька культурно-семантичних площин: і звичаєвість з рекрутськими голосіннями, і жанрові канони епосу, за якими частий плач героя не варто трактувати як плаксивість, але як прийом гіперболічного передавання сильних почуттів¹²⁶. Відомо, що пісенні хроніки як твори, що поширені головню в регіонах зі стійким «епічним світобаченням», характеризуються яскравим інформативним спрямуванням¹²⁷. Вони, виникаючи одразу по гарячих слідах трагічних подій, згідно з жанровими вимогами, містять зачини з хронологічними відомостями, зокрема про день і рік початку світової війни:

Штирнайцятий рік сумний настав,
Першого серпня *плач* на край *впав*.
Першого серпня *плач* на край впав,
Щоб ся на войну кожний збирав¹²⁸.

* * *

Рік дев'ятсот чотирнайцять був дуже тяженький,
Бо розлилось много криви і слізок дрібненьких.
Задзвонили в усі дзвони у суботу вночі:
«Ідіть, жовняре, на войну, бо так цісар хоче»¹²⁹.

* * *

У неділю пополудні вістка наступила,
Що Сербія Фердинанда нашого убила¹³⁰.

Концептуалізація образу війни у пісенних сюжетах досягається через кореляцію з більш давнім фольклорно-мітологічним образом ДОЛЯ. У народній свідомості «доля» виступає однією з найважливіших буттєвих категорій¹³¹. Змістове навантаження цього поняття розкривається за допомогою різних складових індивідуальних людських доль: жіноча, дівоча, удовина, козацька «молодая» або долі каліки¹³². Через семантику «нешасливої» (синонім «воєн-

¹²⁶ Богатырёв Пётр, «Изображение переживаний действующих лиц в русской народной волшебной сказке», в: *Фольклор как искусство слова: Психологическое изображение в русском народном поэтическом творчестве* (Москва, 1969), вип. 2, 65.

¹²⁷ Українська фольклористика. Словник-довідник, за ред. М. Чернопиского (Тернопіль, 2008), 305.

¹²⁸ ІМФЕ, ф. 28–3, од. зб. 245, арк. 26.

¹²⁹ Співанки-хроніки. Новини, 183.

¹³⁰ Там само, 179.

¹³¹ Журавлёв А. Ф., Левкиевская Е. Е., Доля, в *Славянские древности: этнолингвистический словарь в 5-ти т.*, под общ. ред. Н. И. Толстого (Москва, 1999), т. 2, 113.

¹³² Ідея нещасливої особистої долі вояка-каліки художньо досконало передана у фінальній репліці народної новели про молодого хлопця, який без ніг повернувся з війни додому. За-

ної») долі втілюється культурний архетип могутньої долі-фатуму, яка вимагає смиренності або ж несе смерть (через персоніфікацію «доля умирає»):

Тепер наші молодичі
удовами стали
Та не тужить, молодичі,
Заки *ваша* доля,
Та уже ви не чекайте
З Сербії вояка.
(«Когда ми йшли до Сербії»)¹³³.

В українському фольклорі «долю» традиційно дає мати при народженні, вона залежить від неї, через те у творах про Першу світову війну актуалізується мотив «мати прикликає долю»:

Ой козаки молоденькі
На конях вганяють,
Їхня *доля* *молодая*
Тут вся *повмирає*.
Запалили вони село,
Темне село стало;
Мати вийшла,
Двоє діток
На руках тримає,
Долю все ззиває.
(«Ой посяла я хліб»)¹³⁴.

У фольклорних творах про війни тема смерти героя, а також мотив «страху смерті» є типовими. Вони доповнюють загальнофольклорну картину світу, в якій СМЕРТЬ – «найбільш екзистенційний концепт-абсолют»¹³⁵. Поетика народних творів про Першу світову війну демонструє процес драматизації семантики образу через опис насильницької, вимушеної смерті (загибелі) вояка, в особі якого увесь спектр чоловічих персонажів: «тато», «муж», «син», «жовнір», «австріяк», «стрілець». У пісенних творах лексема «смерть»

пис зробив від біженки О. Бабій 1917 р. У тексті прикінцева сцена зустрічі батьків з сином містить імпліцитний мотив «лихої долі»: «Зірвав ся старий і стара та бігцем на двір. Ой, як узріли, тай остовпіли. Стара зімліла. Відтерли-с мо. Тепер сидит мати і тато на лавці, а син на ліжку і оповідає: як то ему ноги обірвав гранат. Цілими днями всі троє плачут, що аж в хаті не могу всидіти. Де ж там – обі ноги по коліна. От така доленька» (ІМФЕ, ф. 28–3, од. зб. 273, арк. 14).

¹³³ Історичні пісні, 810.

¹³⁴ Там само, 815.

¹³⁵ Микитенко Оксана, *Балканослов'янський текст поховального оплакування: прагматика, семантика, етнопоетика* (Київ, 2010), 8.

нерідко зберігає ознаки табуйованого слова, тому опредметнення образу відбувається через художньо-мовний перифраз як опис процесу (проростання, гниття, заривання):

А діти плачуть: «Тага нема –
На нашім таті росте трава».¹³⁶

* * *

Коби знали галиційські Карпати мовити,
Скільки стало австріяків у Карпатах гнити¹³⁷.

У традиційній селянській культурі початку ХХ ст., яка проявляється у фольклорних творах того часу, розуміння смерті все ще передається через маркери покори («навіки покинув», «мусить умирати»):

В війні нема перебору,
бідний ци багатий»
В кого ворог пошле кулю,
Мусить умирати¹³⁸.

Потенційно активними залишаються формули неможливого («*А коли хрест той зацвіте, / Тогди наш тато з війни прийде*»). Надалі використовуються традиційні *loci communes*, що типові для кінцівок давніх ліро-епічних творів, де образ смерті зашифрований в естетично досконалих метафоричних парах «смерть» – «одруження», «могила» – «хатка»:

Оженила бистра куля
ще й германський гострий штик,
І зарила в сиру землю
два салдати молодих¹³⁹.

* * *

На Бескиді на цвинтарі
Там ми хижку вже вибрали, –
Штири метри глибока,
А два метри широка¹⁴⁰.

¹³⁶ Там само, 814.

¹³⁷ Історичні пісні, 809.

¹³⁸ Бабюк, 8.

¹³⁹ ІН, ф. 1, оп. 2, од. зб. 493, арк. 21 (зап. О. Кузьменко 09.07.2001 р. в с. Чабанівка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. від Сафронюк Фросини Микитівни, 1927 р. н.)

¹⁴⁰ Історичні пісні, 819.

Натомість у новотворах, які мають ознаки літературного походження, а також у варіантах народних стрілецьких пісень та їх переробках образ жертовної смерті втілюється через субстантив «смерть». Відтак загибель героя осмислюється як героїчно-патріотичний чин:

Гей летіли чорні круки та й через Карпати,
Нам тут, хлопці, на Маківці вже на смерть стоять.

Ой за цісаря, за волю, за Україну милу,
Висипали на Маківці високу могилу¹⁴¹.

У мовних фраземах відобразилися когнітивні зміни у мисленні носія фольклорної традиції, реалістичне сприйняття дійсності та усвідомлення наслідків участі у війні:

Благослови ня, мать, на войну,
Сам добре знаю – по смерть іду¹⁴².

Семантичний імператив персонажних образів

У фольклорних творах про Світову війну переважає тема фронтних колізій та особистих драм, що зумовлює відповідну парадигму дійових образів. Головним ліричним героєм у піснях чи персонажем у прозових творах виступають узагальнені типажі. Їх взаємозв'язок з іншими дійовими особами, сюжетна активність (функція) ґрунтується на основі реалізації давньої мітологічної опозиції «добро» / «зло». Певною мірою більшість суб'єктів можна звести у такі семантичні групи: 1) герої-жертви (жінки-удовиці, самотні дівчата, діти, вояки-каліки, Дмитро Вітовський); 2) герої-страдники (побожний жовнір, січовий стрілець, мати-страдниця); 3) герої-помічники (Господь, Мати Божа, Святий Миколай, стрілецький отаман, Олена Степанівна); 4) амбівалентні персонажі (цісар Франц Йосиф); 4) вороги («офіцери», «москалі», «мадяри», «донські козаки», «турки», «командири», цар Микола). Коротко розглянемо найбільш активні групи дійових осіб.

- **Герої-страдники.** Пісенний образ вояка світової війни типологічно подібний до сформованого раніше фольклорного образу жовніра, що виступає у парі з постійним епітетом «бідний», усталеного вже на кінець XIX ст. («Та й заплакав бідний жомнер в уланській дорозі»¹⁴³). Бідкування новобранця на світовій війні асоціюється з мотивами голоду, каліцтва, очікуваної смерті, особливо на чужині («в Тиролі»), або у полоні («Я, молодий та нещасний в той

¹⁴¹ Стрілецькі пісні, 331.

¹⁴² Зілинський, 219.

¹⁴³ *Українські народні пісні в записах Володимира Гнатюка*, упоряд. вступ. ст., приміт. М. Яценка (Київ: Музична Україна, 1971), 132.

полон зістався / Щиро Богу помолився, що живий zostався»¹⁴⁴). У комплексі ці означення відповідають семантичному полю поняття «страдник» – «той, хто зазнає чи зазнав багато фізичних або моральних страждань»¹⁴⁵. З цією загальною ознакою пов'язані також дії і вчинки дійових осіб, які розкриваються на тлі головної світоглядної домінанти – глибокої релігійності. Належність указаній універсалії українській вдачі підкріплюється характерними висловами у пісенних текстах («*Діти мої дрібнесенькі, тра вас покидати, / Вашим дедом буде Господь і Пречиста Мати*»¹⁴⁶), а також у наративах, які описують епізоди «межових ситуацій» фронтового життя, де оприявнюється конфлікт категорій «добро» / «зло»:

«Знаєте, – ми мали одного офіцера. Такий вам був злий, як собака. Господи! Що бувало в кадрі не виробляв з людьми! Старими, нестарими так товк «підор» і бив по лицю. Кажу Вам – як скажений. Пішли ми на Наталію. Гей, набідував я сі! Бувало ліземо по скалах, що мало з нас душ не вилізе, а наш офіцер ще з-заду буком підганяє. Біда! Що ему люди наклали! Бувало других б'ють гранати, а він лазит по штелюнках збиткує сі над нами, а ніц тай ніц. В цивілю носив жидам воду, а ту вдавав пана. Раз машерували ми вночі, і пан фірер почали бити одного старенького вояка за то, що не міг далі йти. Старому вже було досить, доіло му аж до печінок тай він каже: «Бодай вас перша кулі не минула». Лише він то сказав, надлетів гранат, тай бабавх фірерові по коліна ще й голову зранило. Почав пан фірер кричати: «Ратуйте!»». Де там, ніхто й не подивит сі! «Пане, то видко Бог кару зіслав – як ту ратувати. Пане, як грім хату спалит то не вольно гасити, – так і ту. То против Бога» – кажут камрати. Дехто з молодших, що вже давно в поли утратили серце, почав сі й сміяти.

– Подайте ми гвер – я й застрелю! – кричит фірер, та кидає си по землі в кєрві.

– А де ж так можна? – Ми християни – кажемо ему.

Викриказ, вийойкував, а далі вхопив свій багнет тай бух в свої груди! Ми до него – а він не живий. Перехристисмо си тай пішли. Бог покарав го, – аякже! Був Руснаком, але гірший Жида. Бог терпів але до часу. Аякже!»¹⁴⁷

У вербалізованій формі народних проклять, стереотипні форми яких є типовими не тільки для повсякденного спілкування, але й для пісенних фольклорних творів про війну («*бодай вас перша кулі не минула*», «*ой Бог дай ворогам було так легко, як нам легко ходити*»), бачимо конкретний вияв дуалістичної релігійної культури українців. Своєрідність християнської моральності вояка, його розуміння гріха та покарання за вбивство, проявляється у відмові «полегшити» кончину ненависного офіцера. У цьому творі бачимо яскраво виражену рису сильно розвинутого почуття власної гідності пониженого селянина, який виховувався на засадах українського індивідуалізму та

¹⁴⁴ Співанки-хроніки. Новини, 187.

¹⁴⁵ Словник української мови, Т. 9 (Київ: Наукова думка, 1978), 746–747.

¹⁴⁶ Співанки-хроніки. Новини, 183.

¹⁴⁷ ІМФЕ, ф. 28–3, од. зб. 273, арк. 1–3.

канонах громадського співжиття. Неусвідомлене бажання самовияву підкріплюється ідеєю рівності та братерства, що задекларовані в його прикінцевих словах. Аксиологічний підхід у ставленні до командирів рядових жовнів, січових стрільців є типовим для фронтових оповідей. Нерідко вже у зачинах оповідачі дають оцінку головному персонажу за критерієм «добродій» / «злотворець», як у сюжеті про маловірного кадета, якого від смерті рятувала стара полотняна сорочка та хрестик¹⁴⁸.

Іншими важливими структурно-семантичними елементами є мотиви, пов'язані з практиками ставлення до передчасної, раптової («наглої») смерті, які сформувалися на основі релігійних уявлень про гріховність убивства чи самовбивства. Смерть на війні порушує вироблені християнською вірою норми. Тому «шкода вбивати» стає типовим повторюваним виразом у сучасних переказах, які концептуалізують пам'ять про Першу світову війну¹⁴⁹. У пісенних творах, зокрема у хроніках, мотив «убити (добити)» з'являється в імперативах головного героя, який, будучи важко пораненим, просить товариша звільнити його від мук: *«І благає він ратунку, нема кому дати, / То він просит товариша: «Добий мене, брате»*¹⁵⁰.

• **Амбівалентний персонаж.** Варіант сюжетотворчого мотиву «шкода убивати» повторюється також у переказах, де головою діючою особою є «милосердний цісар» («Франц Йосиф»):

«Розказував от... як під Перемишлем ... то ті були австріяки ... натягли дроти і пустили туди **струм**. А росіяни не знали, що таке струм. Вони були ще такі ... **темні були**.

[Репліка з гурту: *Так, азіяти*]. І шшли не сей ... **падала могла трунів там**. І казали: що ми через трупи перейдемо, но всьо одно Перемішль візьмем. То Франц Йосиф, *цей цісар австрійський*, приїхав тудя і сказав відключити струм, **бо шкода людей, бо вони задаром** гинуть. А росіяни **нікбл**и людей не шкодували. І так ...у ту Першу світову війну, і в Другу. Вони **нікбл**и це...[Репліка з гурту: *З людьми не циталися*]. Не»¹⁵¹

У типовій дидактичній формулі-сентенції «шкода людей вбивати» (варіант «шкода людей, бо вони задаром гинуть»), яка відображає незмінний критерій цінності людського життя і його масової загроженості, що було викликано тотальними війнами, бачимо підтвердження думки польського фольклориста Діонізіуша Чубалія. Аналізуючи сучасну усну прозу, він справедливо зазначив, що оповідання подібно до інших видів мистецтв, які ілюструють боротьбу одиниць і колективів за свої цінності, «висловлюють занепокоєння,

¹⁴⁸ Кузьменко Оксана, «Первая мировая война в фольклорной рецепции украинцев», *Живая старина*, № 4 (84), (2014): 26.

¹⁴⁹ Приклади таких переказів ми публікували у статті: Кузьменко Оксана, «Особливості етики фольклорної прози з Покуття (локальний вимір історичної травми)», в: *Етнокультура порубіжжя: локально-територіальні особливості : збірка наукових праць* (Одеса, 2014), 234.

¹⁵⁰ Співанки-хроніки. Новини, 181.

¹⁵¹ Архів ІН, ф. 1, оп. 2, од. зб. 731, арк. 82 (зап. О. Кузьменко 2013 р. у с. Тишківці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл.).

страх, загрозу, змальовують конфлікти і драми»¹⁵². Вони, як метафорично висловився дослідник, «є образом битви зі злом», і «що більше загрожена цінність групи і особи, а оборона важча, – пише далі автор, – то більше ця історія набуває драматизму, то більша її ударна сила»¹⁵³.

Фольклоризований образ імператора Австро-Угорської імперії Франца Йосифа I (1830–1916) виявляє елементи наївного монархізму, а також віри в «доброго» і досвідченого правителя («*А наш цісар, наш старенький, кривцю мусить ляти / Жаль великий дуже має, не мож дарувати*»¹⁵⁴). Мотиви ідеального «пана цісаря» були притаманні вже фольклорним творам середини XIX ст., зокрема тим, у яких оспівувалися героїчні вчинки буковинського ватажка Лук'яна Кобилиці¹⁵⁵. Типологізація стійких ознак цього історичного персонажа як «справедливого і доброго» ґрунтувалася на прихильному ставленні цісаря до українців, яких уважав лояльними до сім'ї Габсбургів¹⁵⁶. У попередніх студіях ми коротко писали про те, що ці уявлення яскраво відобразилися в нових історичних піснях та стрілецьких хроніках («А наш цісар вже старенький тає [добре знає], За своїми діточками руки заломляє»)¹⁵⁷. Зупинимося тут лише на найважливіших аспектах і тих фольклорних ілюстраціях із наших записів, які оприлюднюємо вперше.

На основі аналізу різножанрових прозових творів про цісаря ми зробили висновок про формування триєдиного фольклорного образу монарха, у якому поєднані реальна людина, «милосердний» цісар і казковий персонаж. У кількох сюжетах про «перебраного цісаря, який дбав, щоб його військо не було голодним»¹⁵⁸, про «цісаря, який звільнив від панщини»¹⁵⁹, про «мудрого цісаря, який провів нараду з міністрами», у семантиці образу чітко простежується фольклорна опозиція «добро» – «зло». Вона дозволяє реалізувати антитезовий підхід у змалюванні героя та антигероя, увиразнити їх стереотипи.

Концепція моделювання образу «доброго» цісаря в сучасних переказах, що існують на рівні естетичного коду «ностальгії за Габсбургами»¹⁶⁰, відрізняється від способу його художньої інтерпретації в жовнірських піснях XIX ст. Тут переважають демінутивні образи («цісар Францішик», «цісарик», «служ-

¹⁵² Czubala Dionizjusz, *Opowieści z życia. Z badań nad folklorem współczesnym* (Katowice 1985), 72.

¹⁵³ Там само.

¹⁵⁴ Гнатюк, 71.

¹⁵⁵ Сокіл Василь, *Українські історико-героїчні перекази: структурно-семантичний та поетичний аспекти* (Львів, 2003), 221.

¹⁵⁶ *Енциклопедія українознавства*, за ред. проф. д-ра В. Кубійовича. Перевидання в Україні, Т. 9 (Львів, 2000), 3530.

¹⁵⁷ Кузьменко, «Первая мировая война в фольклорной рецепции украинцев», 28; Кузьменко, «Особливості поезики фольклорної прози з Покуття», 235.

¹⁵⁸ Переказ вперше надруковано у статті: Кузьменко, «Особливості поезики фольклорної прози з Покуття», 235–236.

¹⁵⁹ Архів ІН, ф. 1, оп. 2, од. зб. 731, арк. 270 (с. Дебеславці Коломийського р-ну).

¹⁶⁰ Дубасевич Роман, «Дещо про «тугу за Габсбургами у Львові», в: *Leopolis multiplex*. упоряд. І. Балинський, Б. Матіяш (Київ: Граніт, 2008), 77.

бонька цісарська»), які вжиті для увиразнення саркастичного ставлення до австрійського монарха. Для простих селян цісар був уособленням важкої жовнірської служби («*І шос тото у цісара та служба кьшишкая*»¹⁶¹), причиною породжених нею життєвих труднощів, а нерідко й смерті:

Ой не той ту лежить, що панщину робив,
Але той ту лежить, що в цісара служив¹⁶².

У коротких піснях апелятивної форми, що вже побутували за кілька років до початку світової війни, цісар представлений у протизагаді до збірного образу «москаля» невпевненим, слабким захисником держави:

Ей цісарю, цісарю, планно ти ся веде,
Ей що найкрасші міста, москаль ти одбере.
Ей одобрив Будапешт, возьме і Кошиці,
Ей што найкрасші хлопці, то сут в Гамериці.
Ой цісарю, цісарю, нашто нас вербуєш?
Малу маєш країну, чим нас нагодуєш?¹⁶³

• **Фольклорний образ ворога.** Змалювання антагоніста, який фігурує у фольклорних творах про Першу світову війну, відбувається через концептуальне узагальнення ворога («врага»). Одним із головних варіантів вираження ворога є образ «москаля»¹⁶⁴. У його семантиці репродукується народна візія загарбника, солдата царської армії, який «*єго край ... зайняв, гойно розгулявси*»¹⁶⁵. Домінантні ознаки цілісного фольклорного портрету цього соціостереотипного поліетнічного образу (здебільшого цей образ розуміють як «*вояків росіянських*») характеризує низка тропів. У пісенних творах часто задіяні порівняння, зокрема з «нечистою» твариною («*Бо москалі, як ті звірі, усі з бородами*», «*москаліско, вражий син, іде як безрого*»), метафоричні звороти («*там москалі замість щери води крови ся напили*»), постійні епітети емоційно-психологічного ряду («*Як зачали вражі сини – москалі стріляти*»¹⁶⁶, «*страшні люди*»), антитези («*не милі гості*»). Гостро негативний образ ворога формується на основі загальних знань про його загарбницькі інтенції («*А єго край москаль зайняв, гойно розгулявси*»;

¹⁶¹ Шухевич Володимир, *Гуцульщина*. Вид 2-ге (Верховина, 1999), Частина 3, 185.

¹⁶² *Народні пісні в записах Івана Франка*, упоряд., вступ. ст. і приміт. О. Дея (Київ: Музична Україна, 1981), 212.

¹⁶³ Колесса, 308.

¹⁶⁴ Більше див.: Кузьменко Оксана, «Етико-естетичні доміанти образу ворога в українському фольклорі про Першу світову війну (образ «москаля»)», в: *Матеріали науково-практичної конференції «Восьмі всеукраїнські наукові фольклористичні читання, присвячені професору Лідії Дунаєвській* (Київ, 2015), 5–7. Текст за посиланням: <http://philology.knu.ua/sites/default/files/матеріали%202015.pdf>

¹⁶⁵ Співанки-хроніки. Новини, 186.

¹⁶⁶ Співанки-хроніки. Новини, 193.

«Зайшов москаль на Україну, раз, два, три»), про жорстоке ставлення до полонених («Там москалі мене били, там сі збиткували / І бідному жомнярови ше сісти не дали»¹⁶⁷). Метафоричний епітет вищого семантичного ряду «ворог лютий» закріпився у традиції за образом москаля вже пізніше, він з'являється у фольклорних творах, які відобразили криваві етапи українських національно-визвольних змагань 1918–1920-х рр., наприклад, у піснях про Крути. Важливо наголосити, що з часу Першої світової війни новий епітет «перші москалі» увійшов в оповідну традицію, ставши стереотипною ознакою:

«[...] А перші маскалі тоже були багаті. Мали хліб такий великий принесли. Та А вже другі маскалі були з вошима»¹⁶⁸.

«А які то люди були? Та-во такі були шміраки. В них обмотки. То войско. Войско таке. І одна риба була. І більше нічого. Та вінтовка довга з тим штиком і навіть того ремня не мав, но на шнурку. Отакі були “салдати” тоті перші. А потому вони вже сі в Німеччині доробили. Як вже той-во, як ті другі прийшли. Та й таке-во було. Нічого ніц не було абсолютно!»¹⁶⁹

Візуальний портрет ворога нерідко дістає знижувальну описово-предметну характеристику («з вошима», «з бородами»), яка формує стійкий образ «нечистого чужинця», притаманного загальнофольклорній картині світу¹⁷⁰. У переказах, які побутують у репертуарі сучасних носіїв традиції, маркерами стереотипізації стають короткі коментарі щодо поведінки ворога («козаки знущалися, за бабами ганяли», «росіяни ніколи людей не шкодували»), зокрема його невіра у Бога («...казала, що не всі йшли молити сі, що не всі вірили в Бога») чи психофункціональні характеристики з відповідними оказіональними епітетами («дикий», «підлий», «страшний», «темний»).

Ми вже писали, що в сучасній фольклорній традиції тема «австрійської війни» має виражений регіональний характер. Вона тісно пов'язана з сакралізацією локального простору і знакового часу («то був час...»), що відображається у переказах з панівним топонімічним мотивом:

«Я лиш то чула, що тако... Як – бачте ота Скінка [показує на пагорби по ту сторону Дністра], що там військо стояло. І тут – чикайте котрі... Видко, мадяри тамо. Моя бабуса розказала, коли ї' дочку вбили. Каже... Та й вона каже тако: вони подумали, що вона перебралася в одяг той дівочий та й помагає, що то чийсь, може, салдат та й перебравса. Ну, і вбивають ї'. Каже бабка: «Так ни було, дитино. Подивиса, як австріяки

¹⁶⁷ Стрілецькі пісні, 320.

¹⁶⁸ Зап. і розшифр. О. Кузьменко 7 липня 2013 р. у с. Тишківці Городенківського р-ну Івано-Франківської обл. від Любів Романиці, 1954 р. н.

¹⁶⁹ Зап. і розшифр. О. Кузьменко 11 липня 2012 р. у с. Заланів Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл. від Михайла Піцика, 1928 р. н.

¹⁷⁰ Порівняймо, для прикладу, рядки із пісні-хроніки «Ой були ми на урлопі», яку записав В. Гнатюк у 1889 р. у с. Григорів, тепер Монастирського р-ну Тернопільської обл.: «А французи, яко звірі, хоть ви з бородами, / Не мають до нас моці ні сили над нами».

воювали. Тут, в Скінці люди... Багато було побитих та й падало – тамо трупи – кричали: “Добийте мене!” – каже. – Той биз руки, той биз ноги – так їх, – каже, – порозривали». Ну, і каже бабка – я се чула! – міні тако розкажує, – Дитино, дитино! Який то був час... також!” – каже. Се була світова війна тоди. Це ще в цих роках. Бо то була... се вже Друга, а то була тоди австрійська...»¹⁷¹

Зв’язок сюжетів оповідань про війну з визначеними «місцями пам’яті» (у стрілецьких наративах – це Маківка, Крути, Карпати та ін.) відзначають й інші фольклористи, які вивчають прозу історичного змісту. Структура цих творів часто залежить від хронотопу, що містить опозиційні пари «свій» – «чужий», «тут» – «там», «тоді» – «тепер», як у переказі, який ми записали 2008 р. на Поділлі:

«На річці з того боку були рускі, а з того боку були австріяки. То вони тоди шо зробили: ше декотрі люди ту близько жили, піднесли білий прапór догори, щоб мирилися. Зійшлися солдати до купи і гуляли навіть. Так шо вони всі ся мирили. А шо ж їм було інакше робити? З того боку були австріяки, а з то́го бо́ку були тиї, рускі. Цар Микóлушка воював»¹⁷².

Проілюстрований переказ є прикладом виявлених особливостей національної соціопсихологічної традиції до життя у спільноті. Сюжетотворчий мотив «братання на фронті» є одним найбільш показових у цьому плані, адже через нього відобразилися не тільки реалії фронтової історії, коли на Великдень 1917 р. січове стрілецтво і «москалі» припинили бойові дії, мали зустрічі, під час яких обмінювалися хлібом і літературою з українцями-наддніпрянцями¹⁷³, але головно морально-етичні настанови українців до головної вартости – повнокровного життя, що можливе тільки за умов суспільно-політичного миру.

Висновки

Українські фольклорні твори про Першу світову війну є значущими елементами народної історичної пам’яті, що є фундаментальною базою колективної інформації про її драматичну природу і глобальність.

Сучасна фольклористика вже має доволі окреслений пласт першоджерельних матеріалів та низку об’єктивних досліджень українського фольклору про Велику війну. Цінними зразками зібраних матеріалів є фольклорна проза воєнного часу (легенди, в сюжетній основі яких казкові елементи та есхато-

¹⁷¹ ІН, ф. 1, оп. 2, од. зб. 613, арк. 60–61 (зап. Н. Пастух 5 липня 2008 р. у с. Зозулинці Заліщицького р-ну Тернопільської обл. від Юркевич Ганни, 1928 р. н.).

¹⁷² ІН, ф. 1, оп. 2, од. зб. 613, арк. 125 (зап. і розшифр. О. Кузьменко 15 липня 2008 р. у с. Семиківці Тербовлянського р-ну Тернопільської обл. від Ярослави Вальчишин, 1929 р. н.).

¹⁷³ *Гуцули у визвольній боротьбі. Спогади січового стрільця Миколи Горбового*, упоряд. Р. Коваль (Київ; Вінниця, 2009), 177.

логічні мотиви, стрілецькі оповідання у формі меморатів, хронікатів; сатиро-гумористика малих форм, перекази, чутки), яка доповнює та розвиває пісенну тематику. Ліро-епічні твори представлені співанками-хроніками, баладами, віршованими листами, які належать не тільки чоловічій аудиторії військових, але й цивільним – головно жінкам.

У новотворах, записаних від українських селян під час окупації, після громадянської війни чи тих, які функціонують у сучасній усній наративній традиції як історичні перекази з топонімними мотивами, відображені типові труднощі виживання й боротьби у дуже зміненому просторі. В них з особливою емоційною гостротою змальовані трагічні епізоди складних умов життя на лінії фронту, фізичне насильство і смерть.

Фольклорні твори різних жанрів втілюють визначені колективною творчістю домінантні поняття, які виокремилися з одиничних явищ та речей та підлягають трансмісії. Одним з таких є фольклорний концепт «ВІЙНА». Через спільні змістові складові (теми, мотиви, а також метафоричні образи «кулі», «битви», «залізного поля», через символічні образи чуттєвої експресії «кривавих» рік і сліз) формується його широке семантичне поле. У його орбіті перебувають такі узагальнені смисли війни: гріховна, неперебірлива, примусова справа, яка веде до втраченого здоров'я, каліцтва; зумовлює страждання дітей, загрожену екзистенцію (голодні, бездомні); причина розпачу всієї родини, бо розлучає батька з дітьми, чоловіка з жінкою, сина з матір'ю; передумова щогодинної смерті на чужині без «правильного» поховання. Типовими ознаками фольклорного образу війни є епітети «страшна», «сильна». Через них кодуються універсальні знання про суспільно-політичну історію ХХ ст., визначається її аксіологічний вимір, а також трансформується естетично-життєвий та індивідуальний досвід носіїв усної традиції.

У поезиці новотворів про ту війну, яку «монархи європейські розпочали», домінують екзистенційні концепти-абсолюти з найбільшим семіотичним зарядом – *смерть/життя, доля/недоля*, які мають загальнолюдське гуманістичне значення. У площині пісенних текстів виражається їх смислова та просторова неподільність, відбувається інтерференція символічних значень смислових полів, за якої у межах одного тексту герої можуть перебувати в опозиційних площинах: живий – мертвий, жінка – вдова, дитина – сирота, щасливий – нещасний. Разом з ними дуже активними є емотивні художні образи (*страх, плач, туга*), що формують ядро концепту і є «провідними метафорами пам'яті» про війну.

Семантика головних дійових осіб фольклорних новотворів (жовнір-страдник, «милосердний» цісар, ворог-москаль) стосується різних аспектів фольклорного осмислення дійсності: засудження війни, наївний монархізм, бінарний світоподіл, що відображає тенденцію типологізації персонажів у парадигмі мітологічних бінарних опозицій «свій» / «чужий», «добро» / «зло», «гріх» / «кара».

«Кожна нація з необхідністю переломлює універсальне в своєму національному досвіді. Цей досвід стосується і формування духовності ХХІ ст.» –

писав відомий філософ Сергій Кримський¹⁷⁴. На основі фольклорного досвіду, що є одним із способів опису минулого, формуються стереотипи його бачення та стійкі уявлення про те, яким би мало бути майбутнє (у співучасті до ближнього та взаємодопомозі). Головним імперативом залишається те, яким би воно не мало бути: без війни, без голоду і насильства, без евакуацій, без братовбивчого конфлікту (*«Отак війна виглядає, послушайте, люди / Просім Бога та благаймо, хай війни не буде»*).

Опираючись на досвід багаторічної практики польової роботи, наголосимо, що уснословесні тексти про Першу світову війну збереглися переважно в пам'яті дуже літніх людей. Вони є рудиментами у загальній системі традиційних знань про катастрофи першої половини ХХ ст., а тому потребують пильної уваги збирачів та дослідників, оскільки є цінним об'єктом з боку антропоцентричного вивчення фольклору та його національної самобутності.

Oksana KUZMENKO

The World War I in the Ukrainian folk tradition

The article studies the peculiarities of the folklore coverage of events of the World War I (1914–1918). The bigger part of the disappearing from the active repertoire source material the author recorded during 1990–2014 in Western Ukraine and the analysis involves little-known materials from the archives. The subject of the studio is the poetic of different genres of Ukrainian folklore (historical song, song-chronicle, soldier song, folk eschatological stories and retold stories, legends, memorats), in which the theme of “Austrian war” is leading. On the examples of leading themes and dominant motifs of folklore new works of the early XX century it is possible to comment the most characteristic verbal models, where there are old traditional and new images of war victims; in the semantics of conceptual images (war, sadness, crying, battle, fate, death) it is traced the characteristic mental traits of Ukrainians: deep sensuality and religiosity, focus on the moral and ethical values of mutual aid and charity, brotherhood.

The types of the main characters are defined (the soldier-sufferer, the “fair” Caesar, the enemy-Muscovite), in the semantics of which different aspects of folk understanding of military reality are encoded: denial of war, naive monarchism, binary world division, reflecting the trend of typology of characters in the paradigm of mythological oppositions “own”–“other”, “good”–“evil”, “sin”–“punishment”. The attempt has been made to trace the mechanisms of preservation of these images in modern oral tradition in the context of continuity of collective historical memory, reflected through the existential experience of the individual.

¹⁷⁴ Кримський Сергій, *Заклики духовності ХХІ століття*: [З циклу щоріч. пам'ят. лекцій ім. А. Оленської-Петришин, 2002 р.] (Київ, 2003), 10.

Bibliography

[B.a.], «Lysty z chasiv viiny», Kalendaryk dlia sichovykh stril'tsiv i zhovniriv-ukraintsiv (Viden', 1917): 103–120.

[B.a.], «Moskovs'ka hospodarka v Tovmachchyni (pryslano dlia Vistnyka z kantseliarii d-ra Iv. Makukha)», Vistnyk Soiuzu vyzvolennia Ukrainy (1915), ch. 29–30 (12 veresnia): 18.

[B.a.], «Narid tvoryt'», Ukrain'ske slovo. (1915), ch. 51 (1veresnia): 5–6.

[B.a.], «Prystup Stepanivnoi v Karpatakh («Kolo Tukhli slavni hory»)», Vistnyk Soiuzu vyzvolennia Ukrainy (1915), ch. 33–34 (26 veresnia): 7–8.

[B.a.], «Ukrains'ki pryповидky pro moskovs'ku invaziiu», Vistnyk Soiuzu vyzvolennia Ukrainy. (1915), Ch. 52–54 (5 hrudnia): 9.

[B.a.], «Umyraiuchy strilets' (zlozhyv strilets'-riadovi V. Petrovs'kyi)», Ukrain'ske slovo (1915), Ch. 22 (3 serpnia): 5.

[B.a.], «Voiaits'ki pisni», Kalendaryk dlia sichovykh stril'tsiv i zhovniriv-ukraintsiv (Viden', 1918): 99–107.

[B.a.], «Vyprava na viinu (Zlozhyv ranenyi infanteryst, kapral' Martyn Babii i predev prof. dr. Puliuevy v Al't-Ausses)», Ukrain'ske slovo (1915), ch. 30 (11 serpnia): 3.

[B.a.], «Z poezii polonyenykh», Vistnyk Soiuzu vyzvolennia Ukrainy (1917), ch. 134 (21 sichnia): 53.

[B.a.], «Z poezii polonyenykh-ukraintsiv (I. Kozacha dolia II. Ialytsia)», Vistnyk Soiuzu vyzvolennia Ukrainy (1916), ch. 91–92: 258.

«Derevenskie chastushki o Pervoi mirovoi voine iz kolleksii D. K. Zelenina», predislov., publ. i primech. N. G. Komelinoi, Zhivaia starina, № 4 (2014): 32–33.

Aleksynas Kostas, «Apie dvi Didžiojo karo dainas», Tautosakos darbai (2014). № XLVII, 181–192. Режим доступу: http://www.liti.lt/failai/Tautosakos%20darbai47_internetui_181-192.pdf. Perekhianuto 11.06.2016.

Alpatov S.V., Belova O.V. Ippolitova A.B., «Traditsionnye motyvy narodnykh rasskazov o Pervoi mirovoi voine», Zhivaia starina, № 4 (2014): 29–32.

Assman Aliaida, Prostory spohadu. Formy ta transformatsii kul'turnoi pam'iaty, per. z nim. K. Dmytrenko, L. Doronicheva, O. Iudin (Kyiv: Nika-Tsentr, 2012).

Azbelev Sergei, Pesni russkikh soldat Velikoi voiny. Dokladnishe dyv.: <http://monarhist.info/newspaper/article/86/2643>. Perekhianuto 12.08.2016.

Bessonov I., «Obraz chudovishchnykh ptits v eskhatalogicheskikh rasskazakh», Zhivaia starina, № 1 (73) (2012): 4–7.

Bobkiv T., «Zhadka (opovidanie ukr. sich. stril'tsia z pobutu v moskovs'kii nevoli)», Vistnyk Soiuzu vyzvolennia Ukrainy (1916), ch. 123 (5 lystopada): 722–723 (pochatok); ch. 123 (5 lystopada): 741–742 (prodovzhennia); ch. 126 (26 lystopada): 766–769 (zakinch.).

Bogatyrev Petr, «Izobrazhenie perezhivaniia deistvuiushchikh lits v russkoi narodnoi volshebnoi skazke», v Fol'klor kak iskusstvo slova: Psikhologicheskoe izobrazhenie v russkom narodnom poeticheskom tvorchestve (Moskva, 1969), vip. 2: 57–67.

Czubala Dionizjusz. Opowieści z życia. Z badań nad folklorem współczesnym (Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu w Śląsku, 1985).

Danylevych V. Rets. na kn.: R. Weule, E. Bethe, B. Schmeidler, A. Doren, P. Herre. Kulturgeschichte des Krieges. Verlag und Druck von B.G. Teubner in Leipzig und Berlin. 1916 (z serii «Aus Natur und Geisteswelt»), v Zapysky Istorykofilolohichnoho viddilu Ukraïns'koi akademii nauk, hol. red. akad. D. Bahalii, kn. 1 (Kyiv, 1919): 120–121.

Dubasevych Roman, «Deshcho pro «tuhu za Gabsburgamy u L'vovi», v Leopoldis multiplex. uporiad. I. Balyns'kyi, B. Matiash (Kyiv: Hranit, 2008): 71–78.

Dubrovskaja E. IU., «Vo soldatshki voennye, vo matrosushki pobednye...» (Pervaia mirovaia voina v fol'klornykh istochnikakh iz nauchnogo arkhiva Karel'skogo NTS RAN)», Zhivaia starina, № 4 (2014): 17–21.

Dukhovni skarby nashoho kraiu: fol'klor Berdians'koho r-nu Zaporiz'koi obl., uporiad. I. Pavlenko, N. Poliakova (Zaporizhzhia, 2005).

Dziuba-Pohrebniak Olena, «Persha svitova viina na storinkakh chasopysu «Hrvatska njiva», Problemy slov'ianoznavstva, vyp. 55 (2005): 52–63.

Entsyklopediia ukraïnoznavstva, za red. prof. d-ra V. Kubiiovycha. Perevydania v Ukraïni (L'viv : Vyd-nia NTSh, 1993–2003), 2000, t. 9.

Fedorchenko S. Narod na voïne (Moskva: Sovetskii pisatel', 1990).

Hankevych Mykola, «Sviatochni rozdumuvannia pro svitovu viïnu», Vistnyk Soiuzu vyzvolennia Ukraïny (1915), ch. 13–14 (4 kvitnia): 8.

Harasym Iaroslav, Natsional'na samobutnist' estetyky ukraïns'koho pisennoho fol'kloru (L'viv, 2010).

Herynovych Volodymyr, «Suchasni liegendy», Vistnyk Soiuzu vyzvolennia Ukraïny (1916), ch. 98 (14 maia): 321–322.

Hnatiuk Volodymyr, «Viina i narodnia poeziia», v Kalendaryk dlia ukraïns'kykh sichovykh stril'tsiv i zhovnuriv-ukraïntsiv na 1917 r. (Viden', 1916): 64–84.

Holyk Roman. «Sl'ozy i kosti: Persha svitova viina u tekstakh ta uïavlenniakh halys'kykh selian», Narodoznavchi zoshyty (2014), № 3: 494–501.

Hrytsak Iaroslav, Narys z istorii Ukraïny: formuvannia ukraïns'koi modernoi natsii: http://pdf.rulit.me/Narisi_Istoriyi_Ukrayini_Formuvannya_modernoyi_ukrayinskoyi_natsiyi_XIX-XX_stolittya_RuLit_Net_161010.pdf. Perekhlyanuto 19.09.2014.

Hutsuly u vyzvol'nii borot'bi. Spohady sichovoho stril'tsia Mykoly Horbovoho, uporiad. R. Koval' (Kyiv; Vinnytsia : Derzhavna kartohrafichna fabryka, 2009).

Irchan Myroslav, Khto taki USS? ta inshi tvory, uporiad., pidhotovka tekstiv, vstup. st. P. Arsenycha (Ivano-Frankivs'k, 1997).

Istorychni pisni, uporiad. I. Berezovs'kyi, M. Rodina, V. Khomenko (Kyiv, 1961).

Ivanovs'ka Olena, Ukraïns'kyi fol'klor: semantyka i prahmatyka tradytsiïnykh smysliv (Kyiv: VPK «Ekspres-Polihraf», 2012).

Karmans'kyi P., «Perepovnylasia mira», Vistnyk Soiuzu vyzvolennia Ukraïny (Viden', 1915), Ch. 27–28 (6 veresnia), 3.

Khobzei Nataliia, «U prostorakh voïennoho chasu. Pro Pershu svitovu viïnu v zapysakh dlia «Atlasu ukraïns'koi movy», v Ukraïns'ka mova v Halychyni:

istorychnyi vymir, red. Ia. Isaievych, M. Mozer, N. Khobzei (L'viv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy, 2011, Serii «Istoriia movy»): 267–310.

Kis' Oksana, «Henderni aspekty praktyky usnoistorychnykh doslidzhen': osoblyvosti zhinochoho dosvidu, pam'iat' i naratsii» v *Suspil'ni zlamy i povorotni momenty: makropodii kriz' pryzmu avtobiohrafichnoi rozpovidi: materialy mizh narod. nauk. konf.*, uporiad. O. Kis', T. Pastushenko, H. Hrinchenko (L'viv, 2014): 11–41.

Kronfeld Ernst Moritz, *Der Krieg im Aberglauben und Volksglauben* (München, [1915]).

Kryms'kyi Serhii, *Zaklyky dukhovnosti XXI stolittia: [Z tsykladu shchorich. pam'iat. lektsii im. A. Olens'koi-Petryshyn, 2002 r.]* (Kyiv, 2003).

Kuz'menko Oksana, «Epizod iak strukturna dominanta fol'klornykh naratyviv pro Pershu svitovu viinu», *Narodoznavchi zoshyty*, № 2 (2012): 286–293.

– «Etyko-estetychni dominanty obrazu voroha v ukrains'komu fol'klori pro Pershu svitovu viinu (obraz «moskalia»)», v *Materialy naukovykh-praktychnoi konferentsii «Vos'mi vseukrains'ki naukovy fol'klorystychni chytannia, prysviacheni profesoru Lidii Dunaiev'skii* (Kyiv, 2015): 5–7. Dokladnishe dyv.: <http://philology.knu.ua/sites/default/files/матеріали%202015.pdf>

– «Ideini zasady «Presovoi kvatry USS» u genezi strilets'koi pisennosti», v *Ukrains'ke sichove striletstvo iak oboronnyi forpost ukrains'koi derzhavnosti. Materialy nauk.-prakt. konf. Berezhany, 8 serpnia 2014 r.*, uporiad. N. Strilets', O. Zakharkiv (Berezhany, 2014): 15–22.

– «Narodni opovidannia ta perekazy pro sichovykh stril'tsiv: tekstolohichni problemy» v *Zapysky NTSh. T. CCLIX: Pratsi Sektzii etnohrafii i fol'klorystyky* (L'viv, 2010): 501–513.

– «Osoblyvosti poetyky fol'klornoï prozy z Pokuttia (lokal'nyi vymir istorychnoi travmy)», v *Etnokul'tura porubizhzhia: lokal'no-terytorial'ni osoblyvosti: zbirka naukovykh prats'* (Odesa, 2014): 228–239.

– «Pervaia myrovaia voïna v fol'klornoï retseptsy ukrayntsev», *Zhyvaia staryna*, № 4 (84), (2014): 24–29.

– «Poetics of Dramatic Existence in the Folk Prose about World War I: Local Folklore or/and Mechanism of Collective Structuring of Experience», *Studia Methodologica*, Issue 41 (2015), 85–92.

– «Psykhohohiia povedinky ukraintsiv v narodnykh opovidanniakh pro Pershu svitovu viinu (za pol'ovymy materialamy z arkhivu V. Hnatiuka)», *Studia methodologica*, Vyp. 25 (2008): 233–236.

– «Strilets'kyi anekdot: kontekst – siuzhet – tekst», *Narodoznavchi zoshyty*, № 1–2 (2010): 114–126.

– «Ukrains'ka slovesnist' pro sichove striletstvo: deiaki aspekty istorychnoi diisnosti ta fol'klornoï estetyky», *Skhid-Zakhid: Istoryko-kul'turolohichni zbirnyk*, za red. V. Kravchenka, H. Hrinchenko (Kharkiv, 2008): 141–142.

– *Strilets'ka pisennist': fol'kloryzm, fol'kloryzatsiia, fol'klornist'* (L'viv: Int narodoznavstva NAN Ukrainy, 2009).

– Strilets'ka tema v narodnii prozi pro Pershu svitovu viinu, v *Z istorii zakhidnoukra-
ins'kykh zemel'*, nauk. red. i uporiad. I. Orlevych (L'viv, 2015), vyp. 10–11: 257–277.

Kyrchiv Roman, *Dvadsiate stolittia v ukrains'komu fol'klori* (L'viv: In-t nardo-
doznavstva NAN Ukrainy, 2010).

Lobach U. Fenomen vainy ŭ mifapaetychnai kartsine svetu belarusaŭ, v
*Belaruski fal'klor: Materyialy i dasledavanni: zbornik navukovykh prats; pad red.:
A. M. Antropaŭ [i insh.]* (Minsk: Belarускаia navuka, 2014), vyp. 1: 58–90.

Loboda Andrii, «Z pisen' na Ukraini pro Svitovu viinu 1914–1918 rr.», *Etno-
hrafichnyi zbirnyk*, vyp. 4 (Kyiv, 1927): 3–7.

Makovei Osyp, «Marsh ukrains'kykh stril'tsiv», *Vistnyk Soiuzu vyzvolennia
Ukrainy* (1916), ch. 19–20 (liutyi): 258.

Mykolaienko Stration, «Sichovym stril'tsiam», *Vistnyk Soiuzu vyzvolennia
Ukrainy* (1916), ch. 73–74 (13 liutoho): 104.

Mykytenko Oksana, *Balkanoslov'ians'kyi tekst pokhoval'noho oplakuvannia:
prahmatyka, semantyka, etnopoetyka* (Kyiv: In-t mystetstvoznavstva, fol'klorysty-
ky ta etnologii im. M. Ryl's'koho NAN Ukrainy, 2010).

Narodni balady Zakarpattia u zapysakh Petra Lintura, uporiad. vstup. st. I. Se-
n'ka (Uzhhorod, 2013).

Narodni balady Zakarpattia, uporiad. P. Lintur (Uzhhorod, 1959).

Narodni opovidannia, uporiad., vstup. st. ta prym. S. V. Myshanycha (Kyiv :
Naukova dumka, 1986).

Narodni pisni v zapysakh Ivana Franka, uporiad., vstup. st. i prymit. O. Deia.
(Kyiv: Muzychna Ukraina, 1981).

Narodni pisni v zapysakh Mykhaila Pavlyka, uporiad, vstup. st. O. Deia ta
V. Kachkana (Kyiv: Muzychna Ukraina, 1974).

Narodni pisni z Halyts'koi Lemkivshchyny. Teksty i melodii zibrav, uporiad. i
poiasnyv F. Kolessa, *Etnohrafichnyi zbirnyk* (L'viv: Vyd-nia NTSh, 1929), t. 39–40.

Nazaruk Osyp, «Try opovidannia z tabora Ukrains'kykh sichovykh stril'tsiv»
Vistnyk Soiuzu vyzvolennia Ukrainy (1916), ch. 19–20 (liutyi): 14–19.

Novyts'kyi Iakiv, *Tvory v 5-ty t.* (Zaporizhzhia : PP «AA Tandem», 2007–2010),
2009, t. 3.

P. Ivan. «Boieva pisnia», *Ukrains'ke slovo* (1915), ch. 11 (23 lypnia): 2.

Reient O.P., *Persha svitova viina i Ukraina*, v *Entsyklopediia istorii Ukrainy*,
red. V. A. Smolii (holova) ta in. (Kyiv, 2011), t. 8, 162–168.

Rots'...kyi Myk., «Vzhe bil'she rodyny v mene nemaie (pravdyva podiia z vo-
iennykh chasiv na Volyni. (Opovidannie divchyny)», *Vistnyk Soiuzu vyzvolennia
Ukrainy* (1916), ch. 55–56 (12 hrudnia): 5–6.

Shukhevych Volodymyr, *Hutsul'shchyna v 5-ty ch.* (Verkhovyna, 1997–2000,
vyd. 2-he), ch. 3.

Slovyk ukrains'koi movy v 11-ty t. (Kyiv: Naukova dumka, 1971–1980),
1978, t. 9, 746–747.

Sokil Hanna, Bohdan Zaklyns'kyi: sproba fol'klorystychnoho portreta, v
«Semper tiro»: *Naukovyi zb. na poshanu d. filol. n., prof., akad. AN VSh V. Kach-
kana* (Ivano-Frankivs'k, 2010): 231–236.

Sokil Vasyl', *Ukrains'ki istoryko-heroichni perekazy: strukturno-semantychnyi ta poetychnyi aspekty* (L'viv: In-t narodoznavstva NAN Ukrainy, 2003).

Spivanky-khroniky. Novyny, uporiad. O. Dei, S. Hrytsa (Kyiv: Naukova dumka, 1972).

Strilets'ki pisni, uporiad., vstup. stattia, prymit. ta pokazhchyky O. Kuz'menko (L'viv : In-t narodoznavstva NAN Ukrainy, 2005).

Stroganov M.V., «Zhestokie romansy Pervoi mirovoi voyny», *Zhivaia starina*, № 4 (2014): 21–24.

Ukrains'ka fol'klorystyka. Slovnyk-dovidnyk, za red. M. Chornopyskoho (Ternopil': Pidruchnyky i posibnyky, 2008).

Ukrains'ki narodni pisni v zapysakh Volodymyra Hnatiuka, uporiad. vstup. st., prymit. M. Iatsenka (Kyiv: Muzychna Ukraina, 1971).

Vasyl'kevych Halyna, «Militaryna liryka v rukopysnii zbirtsi Iosypa Zastyrtsia: psyholohizm zobrazhennia», *Mifolohiia i fol'klor* (2015), № 1–2, 35–45.

Volyns'ki ta polis'ki sela v narodnykh perekazakh: zbirnyk narodnykh toponimichnykh perekaziv Zakhidnoi Volyni ta Zakhidnoho Polissia, uporiad. N. Shklierieva (Luts'k, 2014).

Z hir Karpats'kykh, uporiad. S. Myshanych (Uzhhorod : «Karpaty», 1981).

Zbigniew Kloch, *Pieśni i piosenki. O wojennym folklorze, w Poezja pierwszej wojny: tradycja i konwencje* (Wrocław, 1986), 88–137.

Zhuravlev A. F., Levkivskaia E. E., *Dolia, v Slavianskie drevnosti: etnolingvističeskii slovar' v 5-ti t., pod obshch. red. N. I. Tolstogo* (Moskva, 1999), t. 2: 113–116.

Zilyns'kyi Orest, *Ukrains'ki narodni balady Skhidnoi Slovachchyny*, red. H. Skrypnyk (Kyiv: Vyd-nia NAN Ukrainy, MAU, IMFE im. M. T. Ryl's'koho, 2013).

Archives

Archiwum Biblioteki Narodowej w Warszawie (skoročheno ABNW), f. Archiwum im. T. Szewczenki. 1459. XVI.14 (Presa i propahanda), sygn. 18/11, 49 ark. (Zapysky Iakova Rudnyts'koho zi sotni Gutkovs'koho).

ABNW, f. Archiwum im. T. Szewczenki. 1459. XVI.14 (Presa i propahanda), sygn. 18/12, 4 ark. (Opovidannia chotaria Mykoly Saievycha. «Vidibrannia hutsuliv z pol's'kykh legioniv»).

ABNW, f. Archiwum im. T. Szewczenki. 1459. XVI.14 (Presa i propahanda), sygn. 18/16, 18 ark. (Opovidannia Osypa Antona Levyts'koho, rodом z Fal'kova).

ABNW, f. Archiwum im. T. Szewczenki. 1459. XVI.14 (Presa i propahanda), sygn. 18/28, 7 ark. (Opovidannia Ivana Andriia Hladylovycha, rodом zi Sambora).

Arkhivni naukovy fondy rukopysiv ta fonozapysiv Instytutu mystetstvoznavstva, fol'klorystyky ta etnolohii im. M. T. Ryl's'koho NAN Ukrainy (skoročheno IMFE), f. 28–3, od. zb. 222, 46 ark. (Babanych Ie. «Ide zhovniar dorohoiu...» Kolomyiky, pisni (bez melodii), virshi : pobutovi, lirychni, pro Pershu svitovu viinu; [zap. riznykh osib, zap. vlasnykh virshiv D. Burkova v s. N. Rozhanka Slavs'koho raionu Drohobyt's'koi oblasti. 1912–1917 rr.]).

IMFE, f. 28–3, od. zb. 234, 12 ark. (Indyvidual’na tvorchist’ pro pershu svitovu viinu. Avtor – uchasnyk viiny Iv. Sharavara. 1914–1915).

IMFE, f. 28–3, od. zb. 235, 11 ark. (Virshi i inshi materialy pro Pershu svitovu viinu. Indyvidual’na tvorchist’ Iv. Krysiak. 1914–1915 rr. «Naishov sia orel z lysom...»).

IMFE, f. 28–3, od. zb. 236, 33 ark. (Virshi, pisni (b\m), kazka. Vlasna tvorchist’ ta okremi zapysy narod. tvorchosti iz chasiv Pershoi svitovoi viiny. 1914–1917).

IMFE, f. 28–3, od. zb. 237, 133 ark. (Virshi, pisni (b\m), rozpovidi z chasiv Pershoi svitovoi viiny. Vlasna tvorchist’ ta zapysy v Zakh. obl. Ukrainy. 1914–1920).

IMFE, f. 28–3, od. zb. 239, 40 ark. («Kalynon’ka hnet’sia, moie sertse rvet’sia...» Virshi (z lystamy). Pro Pershu svitovu viinu. Indyvidual’na tvorchist’, nadislana viis’kovymy do red-tsii ch. «Svoboda» (L’viv). 1915–1916).

IMFE, f. 28–3, od. zb. 245, 29 ark. («Zbirnyk voiennykh pisen’». Pisni (bez melodii). Voienni pisni chasiv Pershoi svitovoi viiny. Zapysano B. Zaklyns’kym ta in. na Stanislavshchyni. Z materialiv B. Zaklyns’koho. 1915–1918 rr.).

IMFE, f. 28–3, od. zb. 247, 41 ark. (Opovidannia, anekdoty, poetychni tvory. Tematyka istorychna (z chasiv Pershoi svitovoi viiny). Zapysav P. Shekeryk-Donyk na Stanislavshchyni ta in. mistsevostiakh. 1915–1918).

IMFE, f. 28–3, od. zb. 248, 24 ark. (Voienni pisni chasiv Pershoi svitovoi viiny. Zapysano V. Herynovychem).

IMFE, f. 28–3, od. zb. 266, 43 ark. («Dva roky, iak pishov muzh z domu»... Virshi, pisni (b\m pro Pershu svitovu viinu. 1914–1917. Indyvidual’na tvorchist’. Avtor Iuliia Veselovs’ka; s. Dibrova Peremyshlians’kyi r-n L’viv. obl.).

IMFE, f. 28–3, od. zb. 267, 17 ark. («Iak protyvnyk dobuyavsia do samoho L’vova»... Poetychni tvory pro Pershu svitovu viinu. 1916–1917. Indyvidual’na tvorchist’. Zibrano Petrom Liubachivs’kym z Ozirnoi Zboriv’s’koho povitu, v ryznykh mistsevostiakh pid chas viiny).

IMFE, f. 28–3, od. zb. 268, 6 ark. (Lysty v poetychnii formi pro podii chasiv Pershoi svitovoi viiny, skladeni selianynom D. Nemishem i nadislani svoiemu bratovi na front 1916–1917 rr.).

IMFE, f. 28–3, od. zb. 270, 12 ark. (Virshi, pisni (b\m), rozpovidi pro podii Pershoi svitovoi viiny, pobutovi. Vlasna tvorchist’ ta zapysy, nadislani z frontu Matsiievychem. 1916–1920 rr.).

IMFE, f. 28–3, od. zb. 273, 23 ark. (Rozpovidi, opovidannia. «Z chasiv pershoi svitovoi viiny. Vlasna tvorchist’ i zapysy v Zakhidnykh oblastiakh Ukrainy», 1917–1918 rr.).

IMFE, f. 28–3, od. zb. 275, 51 ark. («Voienni spivanky» (bez melodii). Pro podii z chasiv Pershoi svitovoi viiny. Zap. Ia. Pasternakom na Bukovyni vid zhov-niriv 41 p. p. 1918 r.).

IMFE, f. 28–3, od. zb. 413, 6 ark. («Skrylo sontse za horoiu...» Pisni (b. m.), perekazy. Zapysano na Drohobychchyni V. Hnatiukom).

IMFE, f. 28-6, od. zb. 569, 7 ark. (Humor, zabobony, materialy z chasiv pershoi svitovoi viiny 1887–1923).

IMFE, f. 29–3, od. zb. 309, 39 ark. («Iak ia ishov na tu voynu...») Pisni (bez mel.), virshi ta in. Materialy z chasu Pershoi svitovoi viiny, nadislani frontovykamy abo zapysani vid nykh. 1915–1917).

Arkhiv Instytutu narodoznavstva NAN Ukrainy (skorochno Arkhiv IN NAN Ukrainy), f. 1, op. 2, od. zb. 613, 201 ark. (Kuz'menko O. Narodna proza pro sichovykh stril'tsiv: naukovyi zbirnyk).

Arkhiv IN NAN Ukrainy, f. 1, op. 2, od. zb. 731, 320 ark. (Kuz'menko O. Fol'klorno-etnohrafichni zapysy z Pokuttia; Kolomyis'kyi, Tlumats'kyi, Horodenkivs'kyi, Sniatyns'kyi r-ny Ivano-Frankivs'koi obl., lypen' 2013 r.).

Tsentrал'nyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv u L'vovi (skorochno TsDIA u L'vovi), f. 309, op. 1, spr. 1785, 15 ark. (Opovidannia Prystupy Volodymyra, Polikarpovycha Ivana i Pavlusia «Iak ia navchyvsia pys'ma», «Kolys' i teper» (pro sichovykh stril'tsiv);

TsDIA u L'vovi, f. 359, op. 1, spr. 76, 125 ark. (Opys podii z 1915 r. Nazaruka O. («Slidamy...»)).

TsDIA u L'vovi, f. 359, op. 1, spr. 83, 43 ark. (Spohady Martyntsia Hnata pro podii ta diial'nist' Okruzhnoi Komandy USS na Volyni u 1915–1917 rr. napys. Nazarkom O. i Martyntsem H.).

TsDIA u L'vovi, f. 353 t., op. 1, spr. 227, ark. 26–50 (Satyrychnyi zhurnal sichovykh stril'tsiv № 1–7 za 1916–1917 («USS»)).

Viddil rukopysiv L'vivs'koi naukovoï biblioteky im. V. Stefanyka (skorochno VR LNB im. V. Stefanyka), f. 48, od. zb. 100-a, p. 16, 1 ark. (Papery z chasiv Pershoi svitovoi viiny z arkhivu Zakl'yns'koho Bohdana Romanovycha. Pisnia «Po vseï Rossyy-matushke»).

VR LNB im. V. Stefanyka, f. 48, od. zb. 121-b, p. 17, 26 ark. (Zakl'yns'kyi Bohdan Romanovych. Shchodennyk vid hrudnia 1914 do sichnia 1917 r.r.).